

ŽELJKO GREGOR

**NASTANAK IZRAELA
I BIBLIJSKA
ARHEOLOGIJA**

"KAMENJE ĆE PROGОВORITI"

Dr. Željko Gregor ©
NASTANAK IZRAELA I BIBLIJSKA ARHEOLOGIJA
“KAMENJE ĆE PROGОВORITI”

Nakladnik
Adventistički teološki fakultet
42243 Maruševac, Hrvatska

Urednik
dr. Dragutin Matak

Lektura
mr. Đurđica Garvanović-Porobija

Ilustracije
akad. slikarica Deniza Dizdarević-Hush

Naslovnica
Valentino Grigorov

Korektura
Stjepan Jurčić

Grafička priprema
GENESIS, Zagreb

Tisak
GRAFOLUX, Zagreb, 2002.

Dr. Željko Gregor

NASTANAK IZRAELA I BIBLIJSKA ARHEOLOGIJA

“Kamenje će progovoriti”

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 904(394)

GREGOR, Željko

Nastanak Izraela i biblijska arheologija :
kamenje će progovoriti / Željko Gregor ;
<ilustracije Deniza Dizdarević-Hush>. - Maruševac
: Adventistički teološki fakultet, 2002.

Bibliografija. - Kazala.

ISBN 953-6033-10-0

I. Biblijska arheologija -- Istraživanja

420716062

ISBN 953-6033-10-0

Ireni i Mirku Horonitz

KAZALO

<i>Kazalo slika, tabela i zemljovida</i>	9
<i>Predgovor</i>	11
JOSIP U EGIPTU	13
U potrazi za Josipom	16
Josip i Hiksi	18
Josipovi srodnici	22
Josip i ratna kola	23
Ostali problemi	25
Josip i XII. dinastija	26
Josip i karavana Crvenog mora	30
Josip i ratarska reforma	33
Josip i njegova titula	36
Josipovo egipatsko ime	38
Glad u punom zamahu	39
Jakovljevi pogreb	41
Josipova grobnica	48
Bibliografija	49
IZLAZAK IZ EGIPTA	53
Teorija Izlaska u 13. stoljeću	56
Biblijski dokazi	56

Gradovi Pitom i Ramses	56
Marneptin spomenik	57
Arheologija i Izlazak u 13. stoljeću	66
Teorija Izlaska u 15. stoljeću	68
Tutmozis I.	69
Tutmozis II.	70
Hatšepsut	75
Tutmozis III.	75
Amenhotep II.	84
Egipatska zla	87
Put Izlaska	91
Sukot	91
Etam	91
Put prema Sinaju	93
Sjeverni put	93
Središnji put	94
Južni put	95
Bibliografija	99

KAZALO SLIKA, TABELA I ZEMLJOVIDA

Faraoni dinastije Hiksa	19
Faraoni dinastije Hiksa	19
Seqnenre-Taaoavo ime	20
Kamozisovo ime	20
Ahmozisovo ime	21
Kola iz Ura prije Abrahama	25
Amenemhet I.	27
Ime Amenemheta I.	28
Sesostris I.	29
Ime Sesostrisa I.	30
Ime Amenemheta II.	30
Slika iz Beni-Hasanove grobnice	31
Ime Sesostrisa II.	32
Dolina rijeke Nila	35
Sesostris III.	40
Ime Sesostrisa III.	41
Khu-Sebekov spomenik	43
Jakovljević pogreb	45
Statua vizira	46
Palača vizira	47

Devetnaesta dinastija	57
Ramses II.	58
Ime Ramsesa II.	59
Merneptino ime	66
Osamnaesta dinastija	70
Amenhotep I.	71
Princ Ahmose	72
Kraljica Ahmose	73
Tutmosis I.	74
Hatšepsut	76
Ime kraljice Hatšepsut	77
Ime Tutmosisa III.	79
Tutmozis III.	80
Amenhotep II.	85
Ime Amenhotepa II.	86
Neka od glavnih egipatskih božanstava	89
Zemljovid 1.	92
Zemljovid 2.	96

PREDGOVOR

Podnaslov ove knjige — *Kamenje će progovoriti* — potječe iz iskaza Isusa Krista koji je zapisan samo u Evanđelju po Luki 19, 40. Tom je prigodom Isus svečano ulazio u Jeruzalem i narod ga je pozdravljao riječima: *Blagoslovljen Kralj, Onaj koji dolazi u ime Gospodnje! Na nebu mir! Slava na visinama!* Kad su neki od farizeja zatražili da Isus zabrani mnoštvu uzvikivati, On im je odgovorio: *Ako ovi ušute, **kamenje će progovoriti.***

Premda je zasad još uvijek mnoštvo onih koji uzdižu i slave Isusa, zajedno s ostalim pronalascima arheologije i kamenje svjedoči suvremenom čovjeku o događajima koji su se zbili u tako dalekoj prošlosti.

Iz naslova knjige *Nastanak Izraela i biblijska arheologija* čitatelj može naslutiti da je ovo samo jedna u nizu knjiga. Cilj ovog niza jest obuhvatiti biblijsku povijest od samih početaka pa do razdoblja kršćanstva. Zbog veličine pothvata nije bilo moguće sve staviti u jednu knjigu, pa je autor zamislio niz od šest dijelova koji će obrađivati određene epizode iz biblijske povijesti.

Prva knjiga govori o razvitku arheologije kao znanosti, o usponu i padu biblijske arheologije te o sadašnjim prili-

kama i odnosu arheologije i biblijskih znanosti. Nakon toga bavi se epizodama iz vremena stvaranja i potopa, da bi završila s vremenom patrijaraha.

Ova knjiga obrađuje vrijeme Josipova sužanjstva, u kojoj autor predstavlja čitateljima dvije teorije o Josipovu boravku u Egiptu, predloživši kako je logičnije prihvatiti ideju da je Josip boravio u Egiptu u vrijeme XII. dinastije negoli za vrijeme dinastije Hiksa. Nakon ovoga autor obrađuje vrijeme sužanjstva kao i nezaboravni izlazak Izraelaca iz Egipta. Unatoč tome što postoji nekoliko teorija o ovim događajima, autor predstavlja dvije glavne, predloživši mogućnost izlaska iz egipatskog sužanjstva u vrijeme 18. dinastije. Posljednji dio knjige raščlanjuje put kojim su Izraelci putovali do Sinajske gore.

Treći će dio ovoga niza obrađivati naseljenje Izraelaca u Obećanu zemlju, vrijeme sudaca, sve do razdoblja u kojem je osnovana monarhija za vladanja Šaula i Davida. Četvrti dio niza bavit će se biblijskom poviješću od vremena Salomona pa sve do babilonskog sužanjstva, dok će peti dio obuhvatiti razdoblje od povratka iz izgnanstva pa sve do rođenja Isusa Krista. Šesti će se dio baviti samo zbivanjima iz Novoga zavjeta.

Na ovaj će način biti obuhvaćena biblijska povijest od samih početaka pa do njezina završetka.

Dr. Željko Gregor

*Braća izvuku Josipa iz čatrnje i prodaju ga za dvadeset srebrenika Jišmaelcima, a oni Josipa dovedu u Egipat.
(Post 37,28)*

JOSIP U EGIPTU

Neprijateljstvo je između Josipa i njegove braće postajalo svakim danom sve veće i veće. Netrpeljivost je bila uglavnom prouzročena time što je Josip donosio izvješće o lošem ponašanju svoje braće, a istodobno i neprimjernim ponašanjem njegova oca Jakova, koji je vidljivo ukazivao veću pažnju njemu i Benjaminu negoli ijednome od svojih ostalih sinova. Ulje je dodano na vatru kada je Josip nepotrebno i hvalisavo ispričao svoje čudnovate snove čije je tumačenje bilo toliko očito da ga je čak i njegov otac Jakov morao ukoriti (Post 36,10).

Nakon ovog incidenta braća su samo čekala zgodu kada će se Josipa riješiti. Mržnja je narasla do te mjere da je čak i plan o ubojstvu bio u cijelosti pripremljen. U jednom je trenutku iskrsnula izvanredna prilika kad se plan o likvidaciji Josipa mogao ostvariti. Dok su braća obavljala svoj svakodnevni posao oko ovaca i koza koje im je otac povjerio na čuvanje, odjednom se pojavio Josip, sav ponosan, u šarenoj haljini koju mu je naočigled svima poklonio njegov otac. Premda je Ruben, najstariji brat, pripremio tajni plan kako će osloboditi Josipa i vratiti ga ocu,

Josip je završio kao rob na popularnoj tržnici roblja u dalekom Egiptu. Tada je Josip imao samo sedamnaest godina (Post 37,2).

Prema biblijskom izvješću, Josipa je kupio Potifar, jedan od najuglednijih faraonovih dužnosnika. On je povjerio sav svoj posjed u Josipove ruke zbog njegova poštenja i odanosti. Nakon stanovita vremena Josipov su moral i odanost bili ispitani kad je Potifarova žena bacila oko na Josipa i pokušala ga uvući u mrežu svoje moralne izopačenosti i nevjerstva prema mužu. Bez alibija, Josip je bio osuđen i bačen u tamnicu zbog djela koje nije počinio.

Dok je boravio u tamnici, obavljao je svoje svakodnevne dužnosti pošteno i ispravno, tako da je ubrzo bio postavljen za nadglednika u zatvoru, vodeći skrb o svim zatvorenicima. Nakon izvjesnog vremena u tamnici su se našli faraonov pekar i peharnik zbog optužbe da su sudjelovali u zavjeri protiv faraona. Kad su usnili čudnovate snove, Josip ih je s uspjehom protumačio. Uistinu se sve dogodilo upravo onako kako je Josip prerekao: peharnik je bio vraćen u svoju prijašnju službu, jer se ustvrdilo da je bio nevinn, a pekar je završio na vješalima. Prije no što se peharnik vratio na dvor Josip ga je zamolio da iznese njegov slučaj pred samog faraona, jer je nepravедno osuđen za ono što nikada nije učinio. Na žalost, prepun sreće što je oslobođen optužbe, peharnik je posve zaboravio na Josipa i na obećanje da će se zauzeti za njegovo oslobođenje.

Prošle su još dvije duge godine otkako je peharnik bio oslobođen. U to je vrijeme faraon usnio čudnovate snove koje nitko nije mogao protumačiti. Tek se tada peharnik sjetio Josipa i rekao faraonu da mu jedino Josip može kazati značenje njegovih snova. Josip je ubrzo bio doveden pred faraona, i snovi su bili protumačeni. Za nagradu, Josipu je bila povjerena nova dužnost da vodi brigu o zalihama hrane koje bi se trebale sakupiti tijekom sedam rodnih godina, kako bi je bilo dovoljno kada dođe sedam godina suše i gladi. U vrijeme oslobođenja i stupanja u faraonovu službu Josip je imao trideset godina (Post 41,46).

Žito se spremalo u velike žitnice tijekom sedam rodni godina. Nakon ovog razdoblja obilja došla je suša, a s njome i glad. Suša nije pogodila samo Egipat nego i cijelu Palestinu. Kratko vrijeme nakon početka gladi pročuła se vijest po Palestini da postoje velike zalihe hrane u Egiptu, tako da je Jakov poslao svojih deset sinova u Egipat kako bi kupili žita. Naravno da nisu ni sanjali da bi tamo našli svoga brata Josipa, pa ga stoga i nisu prepoznali kad su ih izveli pred njega. Međutim Josip je odmah prepoznao svoju braću i odlučio ih provesti kroz ispit kako bi saznao jesu li se izmijenili ili su ostali još uvijek isti.

Potanko se raspitao o zdravlju i stanju svog oca i najmlađeg brata Benjamina koji nije bio s njima. Zatim je zatražio da, kad budu došli drugi put po žito, moraju dovesti sa sobom Benjamina kao dokaz da nisu špijuni. Nakon dugog pregovaranja braća su ipak uspjela nagovoriti starog Jakova da Benjamin ide s njima po hranu. Na faraonovom su dvoru bili lijepo primljeni i ugošćeni. Natovarili su žito i krenuli putem prema Palestini, radosni što se sve ipak dobro završilo i ne sluteći kako je Josip naredio da se stavi srebrna čaša u Benjaminovu vreću.

Nije prošlo dugo vremena kad ih je zaustavila egipatska potjera zbog sumnje da su ukrali srebrnu čašu dok su večerali na dvoru. Začudeni, znajući da su nevini pred ovom optužbom, braća su predložila da onaj kod koga se nađe čaša bude predan kao rob. Kad su vreće bile pregledane, vojnici su našli čašu u Benjaminovoj vreći. U očaju, svih su jedanaestoro braće poderali svoje haljine te uzjahali svoje magarce i uputili se natrag prema gradu. Došavši pred Josipa u velikom strahu, Juda je ispričao cijelu povijest o svome ocu i svim događajima u vezi s njim i Benjaminom. Na kraju svoga govora predložio je Josipu da on ostane u ropstvu umjesto Benjamina jer bi njihov stari otac sigurno umro od tuge ako se Benjamin ne bi vratio s ostalima. Kad je Josip vidio ovakvu promjenu u svojoj braći, zatražio je da ga svi njegovi dvorani napuste kako bi bio sam sa svojom braćom, i tada im se otkrio. Zamolio ih je

da se ne prepiru i da ne bacaju krivnju ni na koga što su ga prodali u Egipat jer je to, objasnio im je, bila Božja providnost kako bi se spasili mnogi životi, uključujući i živote njihovih obitelji. Poslao ih je natrag svome ocu i poručio da i on dođe u Egipat kako bi se sklonio od gladi koja će trajati još pet godina (Post 45,6). Nakon kratkog vremena Jakov je bio ponovo s Josipom i kad je došao pred faraona, imao je 130 godina (Post 47,9). Budući da su Jakovljevi sinovi bili pastiri, Josip ih je smjestio u Gošenski kraj, gdje je bilo dosta paše za njihovu stoku, a ujedno su bili blizu njega tako da je mogao biti s njima u stalnoj vezi.

Kad su Egipćani potrošili sve zalihe iz svojih žitnica, došli su tražiti hrane od samoga faraona, a on ih je uputio Josipu. U početku je Josip prodavao žito za novac, a kad je ponestalo novca, uzimao je srebro i zlato, zatim stoku, da bi najposlije uzeo i svu njihovu zemlju za hranu, koje je još uvijek bilo, ali samo u faraonovim žitnicama. Tako je na kraju sva zemlja pripadala faraonu, osim zemlje egipatskih svećenika (Post 47,20-22). Na kraju, zemlja je bila dana Egipćanima za obrađivanje, s time da jednu petinu od sveg uroda moraju dati faraonu kao porez (Post 47,24).

Jakov je proživio 17 godina u Egiptu i onda umro kad je imao 147 godina. Prije no što je umro zatražio je od svojih sinova da ga pogrebu u Palestini, u istoj pećini u kojoj su bili pogrebeni Abraham, Sara, Izak, Rebeka i Lea. Kad je vrijeme žalosti i oplakivanja bilo završeno i kad je tijelo Jakova bilo pomazano mirisima, Josip je izmolio dopuštenje od faraona da zajedno sa svojom braćom krene za Palestinu i tamo pogrebe svoga oca. Budući da su s njima krenuli i mnogi ugledni građani Egipta, faraon je naredio da budu u pratnji naoružanih vojnika, zbog opasnosti od napada kojekakvih bandi i razbojnika (Post 50,7-9).

U potrazi za Josipom

Da bi bio blizu svog oca, pa i braće, Josip ih je smjestio u Gošenskom kraju, koji se nalazio u neposrednoj blizini

kraljevske palače koja se nalazila u delti rijeke Nila blizu obale Sredozemnog mora. Prije no što uopće i počne potraga za bilo kakvim zapisima među egipatskim hijeroglifima o ovim događajima, potrebno je ustanoviti vrijeme u koje su se oni dogodili a ujedno i pronaći povoljnu dinastiju faraona u čije je vrijeme Josip živio u Egiptu.

Teškoće nastaju kad se zna da su razne dinastije vladale ili imale svoju prijestolnicu na različitim mjestima. Poneke su dinastije uspostavile svoje prijestolnice upravo u delti Nila, dok su druge radije živjele i vladale iz središnjeg dijela Egipta. Razlog za uspostavu prijestolnica u tom dijelu Egipta vrlo je logičan. Najveći razlog je bio u tome što je odatle bilo lakše vladati cijelim Egiptom. Treba držati na umu i to da je Egipat bio podijeljen u dva dijela ili regije, koje su poznate kao Gornji i Donji Egipat. Netrpeljivost je bila česta između ovih dviju provincija i, da bi ih ujedinili, faraoni su imali duplu krunu koja je predstavljala obadvije države. Ujedno Gornji i Donji Egipat su bili jedinstveniji kad bi prijestolnica bila u tom (središnjem) dijelu jer su smatrali da su tako bolje predstavljeni i jedni i drugi.

Budući da je Josip živio blizu faraonova dvora, opravdano je smatrati da je u to vrijeme prijestolnica bila u Donjem Egiptu (delta Nila), blizu gošenskog kraja. Stoga je potrebno gledati u kandidate samo u onim dinastijama koje su imale svoju prijestolnicu u tom dijelu Egipta. Zasad su poznate samo tri dinastije koje su vladale iz tog područja: XII. dinastija (20.—19. stoljeće prije Krista), dinastija Hiksa (17.—16. stoljeće prije Krista) i XIX. dinastija ili dinastija Ramsesa (13.—12. stoljeće prije Krista). Dinastiju Ramsesa odmah isključujemo jer vrijeme u kojemu je ona postojala dolazi prekasno za događaje vezane za Josipa i njegovu braću.

Ne obazirući se na biblijsku kronologiju, većina znanstvenika i povjesničara prihvaća ideju da su Hiksi najbolji kandidati za ove događaje (Unger 1954: 134; Keller 1956: 100,101; Orlinsky 1972:50, 51; Coats 1992: 980). Razlog koji oni nalaze za ovakav izbor jest u tome što Hiksi nisu

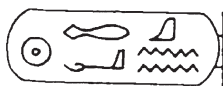
podrijetlom Egipćani, nego skupina semitskih naroda i jedino je u njihovo vrijeme moguće da jedan Semit, kao što je bio Josip, uspije doći do tako visokog položaja.

Josip i Hiksi

Hiksi (što na egipatskom znači *vladari stranog podrijetla*) (Redford 1970a) bili su narodi amorejskog podrijetla, služili se zapadnim semitskim dijalektom (Alt 1961; Redford 1986a), a dolazili u Egipat iz Mezopotamije i naselili se u dolini delte Nila. Premda Maneto, egipatski povjesničar koji je živio u Egiptu tijekom trećeg stoljeća prije Krista, predlaže da su ovi semitski osvajači nasilno osvojili Donji Egipat i ugušili bilo kakav ustanak u krvi (Wadell 1940: 78—81; Keller 1956: 99), većina znanstvenika i povjesničara danas smatra da su Hiksi dolazili postupno tijekom nekoliko stoljeća prije no što su preuzeli vlast u Donjem Egiptu (Bunson 1990: 119, 120).

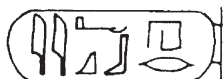
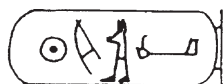
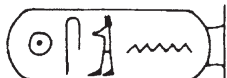
Još u dvadesetom stoljeću prije Krista, kada je vladala XII. dinastija, koju je osnovao Amenemhet I. (1991.—1962. godine prije Krista), amorejski su se narodi počeli naseljavati u Egipat. Da bi zaustavio najezdu nepoželjnih imigranata, Amenemhet je naredio izgradnju kula i utvrda prema Sinajskoj pustinji da bi obranio egipatski teritorij od najezde ovih nepoželjnih gostiju. Kad ni to nije pomoglo, sagrađio je i zid, koji je dobio ime *Prinčev zid*, da bi na neki način kontrolirao najezdu semitskih naroda ili azijata, kako su ih Egipćani nazivali (Bunson 1990: 14).

Kad je moć jake 12. dinastije oslabila, negdje u početku 18. stoljeća prije Krista, na scenu je stupila slaba XIII. dinastija, samo da bi bila zamijenjena XIV. još slabijom. Egipatsko se carstvo našlo u krizi i ovu priliku su iskoristili stranci semitskog podrijetla da bi uspostavili svoju vlast u nizini delte Nila. Utvrdili su svoju prijestolnicu u antičkom Avarisu, arheološkom lokalitetu koji se danas zove Tell ed-Daba, svega nekoliko kilometara udaljenom od Faqusa (Bietak 1975a; 1975b; 1979). Kasnije su pokorili i sam Memfis,

Apepi I.**Apepi II.***Faraoni dinastije Hiksa*

ali nikada nisu uspjeli uspostaviti svoju kontrolu nad cijelim Egiptom, nego im je vlast bila ograničena samo na Donji Egipat.

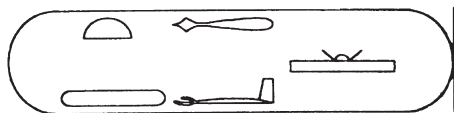
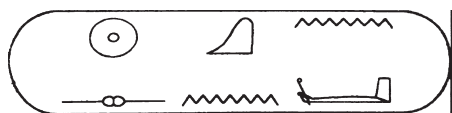
Kad su došli na vlast, posvema su uništili staru prijestolnicu u Saqqari i prenijeli većinu vrijednih spomenika u Avaris (Weinstein 1975: 9, 10; Helck 1976). Premda nisu uspjeli osvojiti Gornji Egipat, njihov se utjecaj osjetio cije-

Shehsi**Yakubher****Khyan***Faraoni dinastije Hiksa*

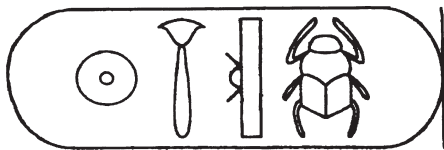
lom Palestinom, gdje je pronađen određeni broj *scaraba* (pečata koji su nosili na sebi ime vlasnika, uglavnom vladajućeg faraona) (Giveon 1965; 1974; 1981).

U početku svoje vladavine Hiksi nisu mnogo marili za egipatske običaje i zakone, već su se držali svojih starih običaja. U Avarisu su održavali svoje amorejske kultove (Redford 1986b: 199-201), gradili hramove prema azijskim metodama (Bietak 1979: 249—250) i prinosili žrtve na svoj način (Leclant 1986: 245—246). Prema nekolicini pronađenih *scaraba*, Hiksi su služili svom bogu Baalu, koji je bio izjednačen s egipatskim bogom Setom (Habachi 1974). Uz to su sa sobom donijeli ratna kola, koja su se pokazala vrlo djelotvornima u brzim napadima i osvajanjima (Bunson 1990: 120).

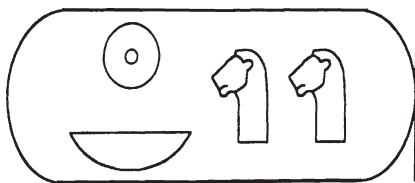
Posljednji su vladari iz dinastije Hiksa bili podređeni egipatskoj kulturi više nego njihovi prethodnici u toj mjeri da su prihvatili egipatske običaje u ponašanju, odijevanju pa čak i u češljanju kose i brade. Apepi II. bio je jedan od

Seqenenre-Taoaovo ime

Kamosisovo ime

Ahmozisoovo ime

posljednjih faraona koji je išao toliko daleko da je prihvatio duplu krunu, tipičnu za faraone koji su htjeli objediniti i Gornji i Donji Egipat (Redford 1992a: 343). Većina monumentalnih tekstova dolazi upravo iz njegova vremena, a odnose se na žrtve (Kamal 1909: 61), tekstove o gradnji (Helck 1975: 56, br. 79) i folklornu predaju koja ga prikazuje kao onoga koji je sagradio hram bogu Setu (Gardiner 1931: 85, 86; Goedicke 1986: 11–14).

Unatoč jakoj sili kojom su Hiksi raspolagali, oni ipak nikada nisu uspjeli osvojiti Gornji Egipat s prijestolnicom u Tebi. Na neki način Gornji Egipat je ostao u nekoj mjeri nezavisan i slobodan, tako da su faraoni iz ovog dijela Egipta činili slabe dinastije. Kad je Donjim Egiptom vladao Apepi II. u Gornjem je vlast pokušao održati Seqnenre-Tao II. Došlo je do žestoka sukoba između ovih dvaju vladara, tako da je Seqnenre-Tao II. izgubio život, a naslijedio ga je njegov sin Kamose. Ojađen smrću svog oca, sakupio je vojsku i organizirao napad na Donji Egipat. U prvom naletu palo je nekoliko provincija i većih gradova. Nedugo zatim prodrli su sve do Avarisa, gdje je uništio trgovačku flotu, ali nije uspio postaviti opsadu oko Avarisa, jer je prerano umro. Naslijedio ga je njegov mlađi brat Ahmose, koji je ubrzo osvojio Avaris kao i Memfis, i tako su omraženi Hiksi bili primorani napustiti Egipat (Helck 1976; Goedicke 1986). Ahmose je postao ujedno i osnivač 18. dinastije. Zajedno sa svojim nasljednicima, Ahmose je odlazio u osvajačke pohode u Palestinu da bi što više proširio svoju vlast i upravu i na taj način osigurao stabilnost i prosperitet u Egiptu.

Dok su progonili Hikse, usput su uništavali sve spomenike i sve natpise koji su god nosili njihova imena, tako da su danas spomenici o Hiksima prava rijetkost. Ipak unatoč ovakvom sustavnom naporu, nekoliko spomenika i natpisa je ostalo tako da se danas zna da su Hiksi vladali Egiptom tijekom 17. i 16. stoljeća prije Krista.

Josipovi srodnici

Povijesnu osnovu biblijskih događaja vezanih za Josipov boravak u Egiptu većina znanstvenika i povjesničara vidi u dinastiji Hiksa zbog nekoliko razloga. Poznato je da su Hiksi bili semitskog podrijetla i smatralo se da je Josip mogao postići tako visok položaj upravo stoga što su faraoni tih dinastija bili prijateljski raspoloženi prema svima koji su pripadali njihovoj ili njima srodnoj etničkoj skupini. No međutim, takav je zaključak povijesno netočan jer je upravo u biblijskoj povijesti pokazano da tako ne mora uvijek biti. Jedan od primjera je Daniel i njegovi prijatelji koje su zloglasni Babilonci odveli u sužanjstvo. Unatoč tomu što su bili u sužanjstvu, već su za nekoliko godina bili na cijenjenim položajima, uspjevši dogurati mnogo dalje nego mnogi Babilonci. Drugi se primjer može naći u Herodu Velikom, koji je po narodnosti bio Idumejac ili Edomac, a ipak je uspio doći na vlast i vladati Palestinom koja je po teritoriju bila veća nego ona kojom je sam Salomon vladao. Prema tome, moguće je da je Josip mogao uznapredovati i u vrijeme neke druge dinastije osim u vrijeme Hiksa.

Zatim se mislilo kako su Izraelci pali u nemilost novih faraona tek kad su Hiksi bili zbačeni s vlasti jer je došao faraon koji nije poznao Josipa (Izl 1,8). Poznato je da su Hiksi pobjegli u Palestinu poslije pada njihove dinastije i da su ih Egipćani progonili. Zbog ove se činjenice valja zapitati: A zašto onda i Hebreji nisu pobjegli s njima, što su oni čekali kada su svi koji su pripadali etničkoj skupini Hiksa, i koji su uživali posebne privilegije, pobjegli iz Egipt-

ta u Palestinu. Kad bi Josip i njegova braća bili u Egiptu u vrijeme Hiksa, sigurno bi iskoristili priliku za bijeg iz Egipta prije no što ih Ahmose pretvori u robove.

Josip i ratna kola

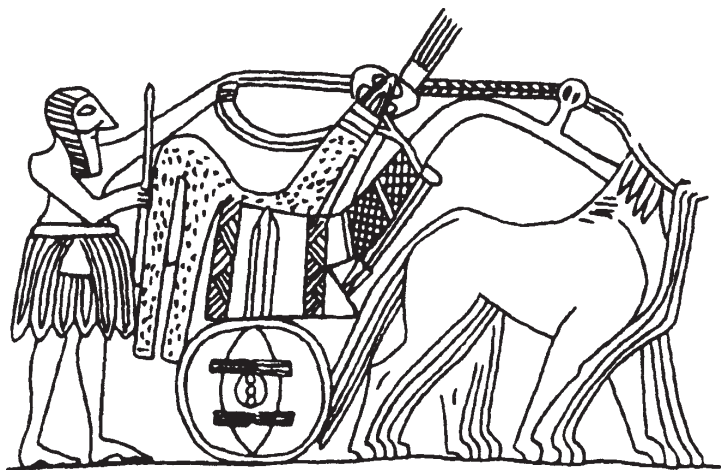
Drugi razlog za povezanost između Hiksa i Josipova boravka u Egiptu nalazi se u tome što se kaže da je faraon postavio Josipa na kola (Post 41,43), a kasnije, kad je Jakov dolazio u Egipat, Josip je sjeo u svoja kola i pošao mu u susret (Post 46,29). Poznato je, a i dokazano, da su upravo Hiksi donijeli sa sobom ratna kola i uspješno ih rabili. Prije njih Egipat nije poznavao niti uporabljivao ratna kola u vojnim pohodima (Schulman 1979: 105—153).

Pitanje je da li se ovdje radilo o ratnim kolima ili samo o zaprežnom vozilu. Hebrejski izraz koji se ovdje koristi, a preveden je ekvivalentom kola, jest מֶרְכָּבָה (*merkaba*), koji se nalazi 44 puta u Starom zavjetu (Even-Shoshen 1993: 712) u različitim kontekstima i, kao takav, nosi različita značenja. Ova hebrejska riječ potječe od izraza רֶכֶב (*rekeb*) koji se nalazi 118 puta u Starome zavjetu (Even-Shoshen 1993: 1076, 1077). Obadva izraza imaju isto značenje te se prevode sa *kola*. U svom leksikonu Fuerst je objasnio da se značenje riječu *merkaba* treba shvaćati kao prijevozno sredstvo što ga je koristio onaj koji se trebao proslaviti, ili onaj koji je trebao pokazati svoju slavu tijekom procesija. Dalje Fuerst tvrdi da kada *merkaba* stoji zajedno sa כַּבֻּד (*kabžod*), onda se odnosi na ratna kola (Fuerst 1867: 869).

Istina je da su biblijski prevoditelji najčešće preveli izraz *merkaba* kao *ratna kola*, ali se može smatrati da se isti izraz može odnositi i na neku drugu vrst prijevoznog sredstva. Budući da se prvi puta u Starome zavjetu spominje u vezi s Josipom, potrebno je pogledati druga mjesta i vidjeti kako se ovaj izraz upotrebljuje u tim kontekstima.

Izraz *rekeb* ili *merkaba* ponekad se odnosi na figurice raznih kola koje su bile postavljene u hramu (1 Kralj 7,33;

1 Ljet 28,18; 2 Kralj 23,11). Zatim se obadva izraza koriste u proročanstvima i ponekad u slikovitom smislu (Hag 2,22; Nah 3,2; Mih 1,13). Isto tako se isti izrazi odnose i na paradna kola. Jedan se tipičan primjer može naći iz vremena proroka Elizeja (2 Kralj 5,21.25). Tom je prilikom Naaman, sirski general, došao u izraelsku zemlju tražiti pomoć za svoju bolest (gubu) svojim kolima. Vjerojatno to nije bila povorka opremljena ratnim kolima, jer bi to izazvalo međunarodni incident, pa čak i povod za rat. Pošto je bio očajan zbog svoje bolesti, sigurno je da sebi nije mogao priuštiti dolazak u kolima koja su bila u potpunosti opremljena za rat, nego su to bila obična kola koja su služila kao prijevozno sredstvo. Drugi se primjer može naći iz vremena Davida (2 Sam 15,1). Tu se kaže da je Abšalom, Davidov sin, nabavio sebi kola i pribavio one koji će trčati pred njim i kolima. Očito da se ovdje radi o paradnim, a ne o ratnim kolima. Zatim, prije no što je Jakov umro u egiptaskoj zemlji, zatražio je od svojih sinova da ga pogrebu u Palestini u pećini gdje su njegovi preci (Abraham, Sara, Izak, Rebeka, Lea) bili pogrebeni. U koloni koja je pratila

Kola iz Ura prije Abrahama

posmrtna Jakovljeva ostatka našla su se i kola (Post 50,9). Očito da se ovdje isto tako radi o zaprežnim vozilima koja su trebala služiti za prijevoz ljudi zbog dugog puta. Osim toga, postoji mjesto na kojemu se hebrejski izraz *rekeb* spominje dvaput (2 Ljet 35,24). Kad je izbio rat između Izraelaca i Egipćana, kralj Jošija je bio ranjen u svojim ratnim kolima, zatim su ga njegove sluge prebacile u druga kola da bi ga odvezli u Jeruzalem. Ovdje se jasno razlučuje između ratnih kola i kola za prijevoz, premda se koristi isti izraz za obadvoja kola, što očito znači da se hebrejski izraz *merkaba* ili *rekeb* ne odnosi uvijek na ratna kola nego i na ona koja služe za prijevoz, razne procesije i tome slično.

Kola kao zaprežno vozilo koristila su se i bila poznata diljem istočna svijeta. Još su sredinom trećeg milenija (oko 2500. godine prije Krista) bila poznata zaprežna kola u Mezopotamiji. Moguće je da su Egipćani imali takvu vrst kola koja su bila korištena u vrijeme raznih procesija, kao što su bila ova u vrijeme Josipa. Pa i sama faraonova tvrdnja da je postavio Josipa na druga kola govori da takvih kola nije bilo mnogo u uporabi.

Kad je iskapana jedna utvrda u Buhenu (Egipat), arheolozi su pronašli ostatke konja koji je pripadao vremenu prije no što su Hiksi zavladaali. Zaključak arheologa koji su pronašli ove ostatke jest da je "moguće da su u ranim periodima konje posjedovali najviši članovi društva i da su ih koristili u zaprežnim kolima u državne svrhe" (Emery, Smith, i Millard 1979: 194).

Ostali problemi

Osim ovoga, postoje još neke poteškoće koje postoje između biblijskog izvještaja i vremena Hiksa. Kad je Josip bio doveden u Egipat, kupio ga je Potifar, Egipćanin koji je bio zapovjednik faraonove osobne garde (Post 39,1). Ako su Hiksi tada bili na vlasti, gotovo da je i nemoguće da bi tako osjetljivu poziciju dali jednom Egipćaninu, kad se zna kolika je mržnja postojala između Egipćana i Hiksa.

Josip je opisan kao onaj kome je bila dana vlast nad *cijelim* Egiptom, što uključuje i Donji i Gornji Egipat (Post 41; 42,45). Hiksi su kontrolirali samo Donji Egipat, dok je Gornji bio pod upravom Egipćana. Osim toga, faraon je dao Josipu kćer heliopoljskog svećenika. Ako bi Hiksi tada bili na vlasti, onda bi bilo logičnije da svećenik nekog drugog božanstva bude uključen, onih bogova koje su Hiksi poštivali kao što je bog Set. Kad je Josip pozvan iz zatvora u faraonov dvor, morao se obrijati i obući u čistu odjeću (Post 41,14). Ovaj čin je u skladu s egipatskim običajima prije no s onima koje su prakticirali semitski Hiksi (Aling 1995: 32).

Zbog gore navedenih podataka bolje je potražiti Josipov boravak u Egiptu u vrijeme neke druge dinastije. Svi argumenti koji su navedeni za vezu između boravka Izraelaca u Egiptu, te njihovog prosperiteta u vrijeme Hiksa, nemaju nikakvu povijesnu niti biblijsku podlogu. Zbog toga je najbolje potražiti neku drugu dinastiju koja je vladala u vrijeme kada je Josip bio doveden u Egipat, kada je od roba postao prvi do faraona i kada je njegova rodbina došla živjeti s njime u Egiptu.

Josip i XII. dinastija

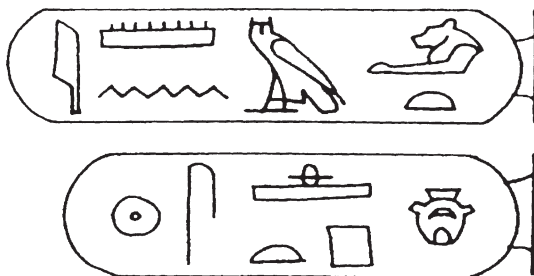
Prema biblijskoj kronologiji (1 Kralj 6,1 i Izl 12,40.41) Josip je boravio u Egiptu tijekom XII. dinastije. Upućujući se na biblijski tekst (1 Kralj 6,1), od vremena kada su Izraelci izašli iz egipatskog ropstva pa do vremena kada je Salomon počeo zidati Hram prošlo je 480 godina. Ako je gradnja Hrama otpočela oko 970. godine prije Krista, onda je Izlazak bio 1450. godine prije Krista. Dalje nam se kaže da su Izraelci proveli 430 godina u Egiptu (Izl 12,40.41), što bi značilo da je Jakov sa svojom obitelji doselio u Egipat 1880. godine prije Krista. U to je vrijeme Jakov imao 130 godina (Post 47,9), a to je ujedno bila druga godina gladi (Post 45,6), što bi značilo da je glad otpočela 1882. godine prije Krista, a razdoblje od sedam rodni godina

Amenemhet I.

1889. godine prije Krista. Kad je Josip izveden pred faraona, bio je 30 godina star (Post 41,46), a to je bilo vrijeme kad je otpočelo razdoblje rodnih godina, drugim riječima Josip je navršio 30 godina tijekom 1889. godine prije Krista. Kad je doveden u Egipat, imao je samo 17 godina (Post 37,2), što znači da je došao u Egipat tijekom 1902. godine prije Krista.

Da bi se mogli ovi događaji tražiti u zapisima egipatskih hijeroglifa, treba ustanoviti listu, a i godine vladanja pojedinih faraona iz XII. dinastije, koja je u to doba vladala u Egiptu. Ova je dinastija nastala poslije jednog razdoblja u egipatskoj povijesti u kojem su Egipćani bili vrlo slabi, kako na političkom tako i na vojnom i ekonomskom području. Ustvari, egipatska je zemlja bila podijeljena zemljopo-

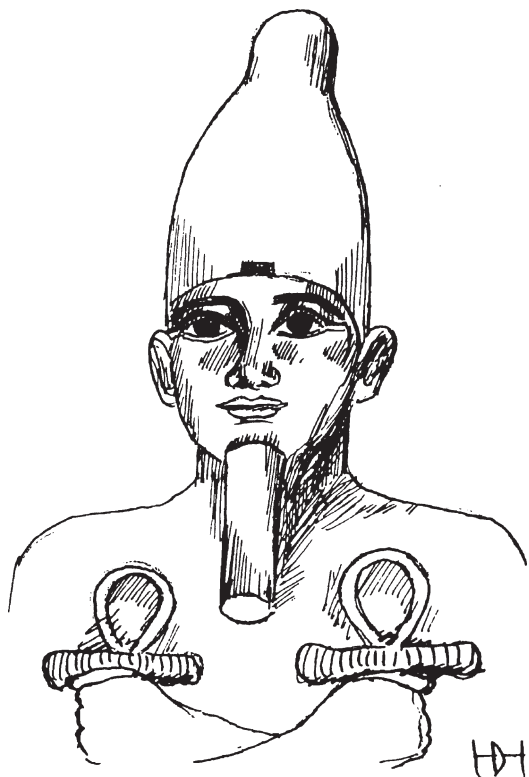

Ime Amenemheta I.

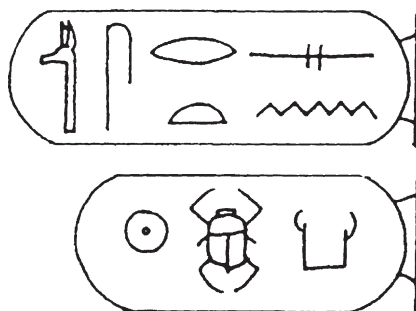
sjednicima, bogatašima i vlasteli. Ovi zemljoposjednici su poznati kao nomarsi prema posjedu koji je bio nazvan *nome*. U to doba faraoni XI. dinastije gotovo da i nisu imali nekakvu veliku vlast i kontrolu nad Egiptom, jer je svaki nomarh imao svoju vojsku, svoje zakone i naplaćivao cestarinu trgovcima koji su prolazili kroz njegov teritorij.

Kad je posljednji faraon XI. dinastije bio na kakvoj-takvoj vlasti, imao je vizira koji se zvao Amenemhet. Nakon njegove smrti Amenemhet je preuzeo flotu brodova te plovio Nilom i pokoravao sve svoje rivale. Tako su svi njegovi protivnici bili pokoreni ili neutralizirani pa je bio u stanju sam zavladatai Egiptom i osnovati novu dinastiju. Amenemhet I. je otpočeo svoju vladavinu 1991. godine prije Krista (Bunson 1991: 14). Zbog straha da se nomarsi ne bi ujedinili protiv njega, a ujedno i da dobije njihovu potporu, ostavio je zemlju u njihovim rukama.

Osim što je načinio pogodbu s nomarsima, da bi na taj način osigurao stabilnost i sigurnost svoje vladavine (David 1975: 18), trebalo je isto tako osigurati granice samog Egipta. Jedan od najvećih i najčešćih neprijatelja bili su Nubijci, koji su se nalazili na južnoj strani njegovog carstva. Odmah u početku svoje vladavine poveo je vojnu ekspediciju protiv Nubijaca i na taj način anulirao bilo kakvu prijetnju i mogućnost napada s te strane (Grimal 1993: 160, 161).

Sesostris I.

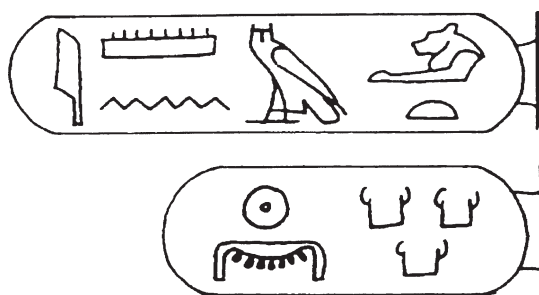
Prije no što je izvršen atentat nad njime, Amenemhet I. je postavio svoga sina Sesostrisa I. da zajedno s njime vlada kao suvladar. Ovakav čin je imao dvojaku korist. Prvo, sva su ostala rodbina, generali i visoki činovnici na vrijeme vidjeli tko treba ostati na prijestolju kada stari faraon umre. Svi su se još za vrijeme starog faraona trebali pokloniti mladom nasljedniku i na taj mu se način zakleti da će mu biti lojalni. Druga korist se može vidjeti u tome što je mladi faraon za suvladarstva imao prilike vidjeti iz prve ruke kako se vodi jedna svjetska sila, kao što je to bio Egipat.

Ime Sesostrisa I.

Amenemhet I.	1991.—1962.
Sesostris I.	1971.—1928.
Amenemhet II.	1929.—1895.
Sesostris II.	1897.—1878.
Sesostris III.	1878.—1843.
Amenemhet III.	1842.—1797.
Amenemhet IV.	1798.—1790.
Sebeknefru	1789.—1786.

Josip i karavana Crvenog mora

Kad je Amenemhet I. bio ubijen (1962. godine prije Krista), Sesostris I. se nalazio na vojnom pohodu na Libijce i kad je čuo o tragediji, odmah se uputio nazad kako bi

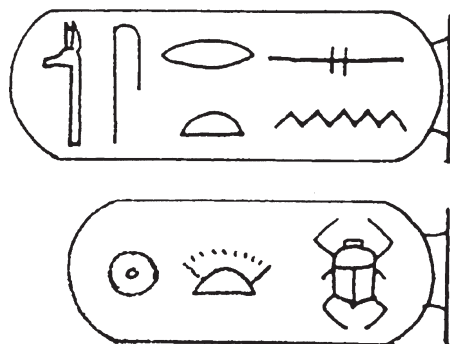
Ime Amenemheta II.

Slika iz Beni-Hasanove grobnice

osvetio svoga oca i učvrstio svoju vlast (Grimal 1993: 162, 163). Osim toga što je utvrdio granice prema jugu, uveo je stabilnost u sinajsku pokrajinu, odakle je dobivao korisnu rudu bakra (Bunson 1991: 241). Posljednjih se godina svoje vladavine posvetio izgradnji velikih kulturnih spomenika, kao i povećanju standarda, naročito za srednju klasu žitelja. Kad je umro (1926. godine prije Krista), na prijestolju ga je naslijedio njegov sin Amenemhet II.

Ovaj je faraon imao relativno mirnu vladavinu, bez većih uzbuđenja. Ekonomija je cvala i trgovinske su veze s Palestinom i Mezopotamijom bile uspostavljene. Na mnogim arheološkim lokalitetima otkriveni su skupocjeni predmeti s mezopotamijskim motivima, pa čak i s motivima iz Krete. Isto su tako u Palestini i Mezopotamiji pronađeni ostaci raznih egipatskih spomenika, što svjedoči da je trgovina tekla u oba smjera (Grimal 1993: 165). Zajedno s trgovcima stranci su putovali do Egipta i donosili sa sobom nova zanimanja i zvanja, tako da je civilizacija cvala a veliki spomenici nicali na sve strane. U vrijeme Amenemheta II. zabilježena je jedna ekspedicija trgovaca koja je došla s druge strane Crvenog mora (Palestine) i sa sobom donijela razne mirise i tamjan. To se dogodilo 27. godine njegove vladavine, što bi bilo negdje oko 1902. godine prije Krista. Zanimljivo je primijetiti da je i Josip, ako je biblijska kronologija točna, doveden u Egipat kao rob iste godine. Osim toga, Biblija napominje da su trgovci koji su

Ime Sesostrisa II.

kupili Josipa dolazili u Egipat i sa sobom nosili tamjan i ostale mirise.

Amenemhet II. je vladao sve do 1892. godine prije Krista, kad ga je naslijedio njegov sin Sesostri II. U vrijeme Sesostrisa II. nomarsi su još uvijek imali velike posjede i utjecaj na egipatski društveni poredak. Veličina i bogatstvo ovih zemljoposjednika očitovala se u tome što su gradili bogate grobnice za svoga života, koje su u sebi krile informacije neprocjenjive vrijednosti. Upravo su te informacije pomogle u boljem razumijevanju načina života onog vremena, kao i društva u kome su živjeli. Jedna je takva bogata grobnica otkrivena u mjestu Beni Hasan, udaljenom više od 300 kilometara od Sredozemnog mora. Osim predmeta neprocjenjive vrijednosti, na zidovima grobnice ovaj nomarh, koji se zvao Khnemnotep, dao je iscrtati zanimljiv crtež koji je vjerojatno predstavljao važan događaj iz njegovog života. Na crtežu je prikazana karavana došljaka ili trgovaca koji su nosili na magarcima robu za prodaju. Najvažniji su prodajni predmeti bili boja za lice i oči, kao i razni mirisi koji su bili u velikoj potražnji u Egiptu kroz sva stoljeća (Weigall 1927: 83; Grimal 1993: 165). Na slici su bili prikazani 37 osoba semitskog podrijetla, a kratki natpis objašnjava crtež ističući broj trgovaca, njihovu narodnost, vrst robe koju su donijeli te i ime vođe koji se zvao Abišar (Pritchard 1955: 229).

Osim ovog zapisa postoje mnogi drugi dokazi o boravku Semita u Egiptu u vrijeme ove dinastije. Nedavna iskapanja na nekoliko arheoloških lokaliteta u delti Nila (Tell el-Daba, Tell el-Maskhuta, Tell el-Retabeh, Tell el-Yehudiyeh, Inhas, Tell Farasha i Tell el-Kebir) donijela su bogate rezultate, koji su pridonijeli boljem razumijevanju strukture društva onog vremena kao i etničke opredijeljenosti žitelja tih naselja u vrijeme XII. dinastije. Manfred Bietak, koji je vršio detaljnija istraživanja na području Tell el-Dabe, zaključio je da su “žitelji ovog naselja bili Kanaanci...” (Bietak 1989: 93, 99) u vrijeme XII. dinastije. Naselje u kojem su ovi žitelji živjeli nije bilo uništeno za najezde Hiksa upravo stoga što su i jedni i drugi bili istog, semitskog, podrijetla (Hoffmeier 1997: 65).

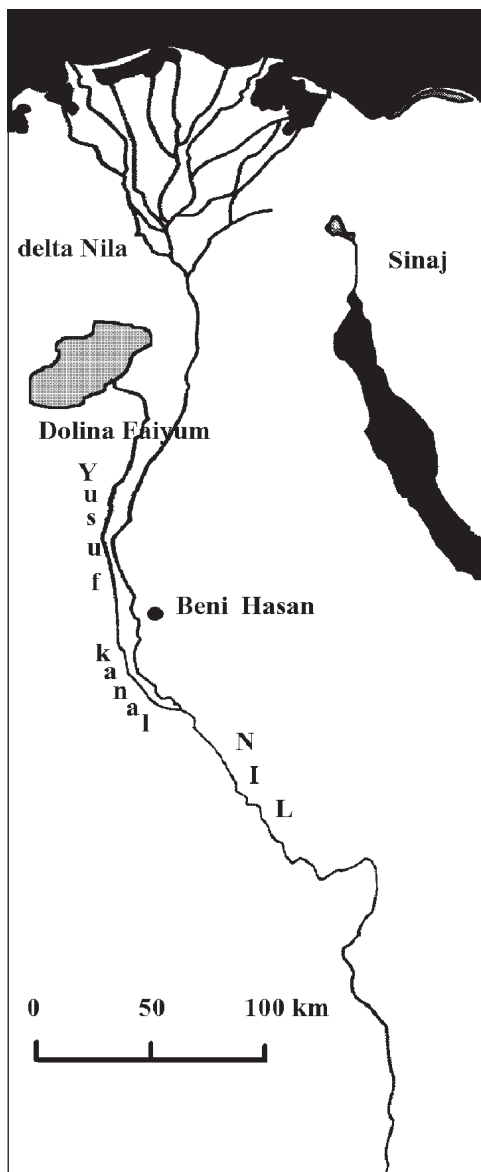
John S. Holladay je otpočeo iskapati Tell el-Maskhutu 1978. godine. Prema iskapanom materijalu on je zaključio da su u ovom naselju živjeli žitelji semitskog podrijetla pred kraj vladanja XII. dinastije (Holladay 1982: 44—47, 50). Još početkom ovog stoljeća W. F. Petrie je iskapao na području Tell el-Retabehe. Carol Redmount je detaljno proučio rezultate s ovog iskapanja i zaključio (na temelju nekih grobnica) da je pučanstvo ovog naselja bilo semitskog podrijetla (Redmount 1989: 128—129). Petrie je vršio iskapanja i na lokalitetu pod imenom Tell el-Yehudiyeh (židovsko brdo). Rezultate s ovog iskapanja pregledala je Olga Tufnell i na temelju materijala pronađenih u grobnicama sugerirala da je i ovo pučanstvo bilo semitskog podrijetla (Tufnell 1978: 76). Isto je tako materijal s iskapanja na lokalitetima Inhas, Tell Farasha i Tell el-Kebir pokazao da su žitelji koji su živjeli u vrijeme XII. dinastije bili semitskog podrijetla (Hoffmeier 1997: 67, 68).

Josip i ratarska reforma

Tijekom svoje vladavine Sesostris II. je otpočeo izgradnju kanala koji bi doveo vodu iz Nila u Faiyum dolinu (Bunson 1991: 241; Grimall 1993: 166). Dolina je obuhva-

ćala površinu od oko 450 kvadratnih kilometara. Ova bi golema obradiva površina nedvojbeno trebala osigurati veliki urod i stvoriti velike rezerve žita koje bi dobro poslužile u slučaju suše i gladi. Ovaj je projekt sasvim logičan, pošto je opstanak Egipta i urod uvelike ovisio o Nilu, koji bi se svakog kolovoza, rujna i listopada uslijed monsunskih kiša u Etiopiji izlijevao iz svojeg korita i plavio obradive površine (Kleinschroth 1977: 159). Kad bi se voda povukla, iza sebe bi ostavila bogat talog blata, koji bi, kad se osuši, predstavljao plodno tlo za bogati urod žitarica. Ponekad se, uslijed slabih oborina, Nil ne bi izlijevao i, kao rezultat, glad bi uslijedila već iste godine. Da bi to spriječio, Sesostris II. je pokušao iskopati kanal kroz planinski vijenac koji je priječio da poplavljeni Nil natopi ovu veliku dolinu. Na žalost, ovaj je projekt prekasno otpočeo, tako da ga nije uspio završiti tijekom svoga života, već su ga završili njegovi nasljednici.

Prema biblijskoj kronologiji u vrijeme ovog faraona Jakov je doputovao u Egipat (1880. godine prije Krista). U to je vrijeme glad već trajala dvije godine, što bi značilo da je glad otpočela 1882. godine, a razdoblje od sedam rodni godina 1889. godine prije Krista. Sve se ovo zbivalo u vrijeme Sesostrisa II, koji bi prema ovom scenariju trebao biti faraon koji je usnio snove i postavio Josipa da bude njegov najviši činovnik, a Josip je isto tako trebao voditi brigu oko spremanja žita tijekom sedam rodni godina da bi bilo dovoljno hrane kad nađu sedam godina suše i gladi. Zbog toga je moguće da je ovaj projekt koji je označio početak ove agrarne reforme otpočeo na Josipovu inicijativu (Aling 1981) da bi se žitnice što više napunile i tako rezerve pripremile za razdoblje gladi što ih je očekivalo. Ovaj irigacijski kanal još i danas postoji i s uspjehom se koristi, a nazvan je *Bahr Jussuf*, što u prijevodu s arapskog znači *Josipov kanal*.

Dolina rijeke Nila

Josip i njegova titula

Kad je Josip bio postavljen nad svim Egiptom, Biblija kaže da je imao dvojaku titulu, gospodar nad svim faraonovim domom i vladalac nad svom zemljom egipatskom (Post 45,8). Prva bi titula bila jednaka zapovjedniku ili šefu svih službenika u faraonovu domu. U ovoj ulozi Josip je vodio izravnu brigu o svim faraonovim posjedima i dobrima, kako u kući tako i na imanju. Ovakva je titula bila uobičajena za vrijeme XII. dinastije. Na raznim zapisima pronađeno je preko dvadeset primjera ove titule (Ward 1981: 22), i vjeruje se da je jedino vizir ili, kako ga Biblija naziva, “vladalac nad svom zemljom Egipatskom”, bio veći po tituli od njega (Gardiner 1947: 45, 46).

Opis ove titule “zapovjednik svih službenika na faraonom posjedu” tek će kasnije u egipatskoj povijesti biti opisan. Tijekom drugih dinastija dolaze natpisi o ulozi i dužnostima onoga koji je nosio ovakvu titulu (Hayes 1949: 43-49). Takav službenik je upravljao nad faraonovim žitnicama i vodio brigu o krdima faraonove stoke. Trebao je voditi brigu o porezima, zatim i da krajevi pogođeni sušom dobiju na vrijeme dovoljno hrane za opstanak. Isto je tako vodio brigu o gradnji faraonove grobnice, sakupljao obvezne darove beduinskih vođa, čak se angažirao i oko nabave cedrovine iz Sirije.

Druga titula odgovara egipatskom viziru, koji je bio prvi do faraona u svim odlukama i onaj koji je davao posljednji i najvažniji savjet prije no što bi faraon donosio neku važnu odluku. Postoji nekoliko razloga koji upućuju da je Josip nosio titulu vezira. Prvi se može naći u biblijskom zapisu, gdje se kaže da je faraon bio veći po položaju od Josipa samo po tome što je imao prijestolje (Post 41, 40). Jedino je carski vizir uživao ovakve povlastice i položaj. Druga se nalazi zapisana već u sljedećem retku (41.) istog poglavlja, gdje se kaže da je Josip bio postavljen nad svom zemljom egipatskom. Treći se može vidjeti u tome što su Josipova braća, kad su došla po hranu, bila dovedena

pred Josipa kao onoga koji je bio odgovoran za podjelu hrane. Osim toga, svi su stranci prije no što su dovedeni pred faraona trebali vidjeti vizira i onda je on odlučivao o tome hoće li ih faraon primiti ili ne (Hayes 1966: 46). Četvrti se razlog može vidjeti u činjenici da je Josip imao pravo kupiti zemlju od Egipćana i tako je sva zemlja prešla u faraonove ruke. Zbog gore navedenih razloga najlogičnije je prihvatiti da je Josip imao titulu vizira, koji je upravljao cjelokupnom civilnom administracijom, bio glavni zamjenik faraona, drugim riječima bio najmoćniji čovjek (osim faraona) u cijelom Egiptu (van den Boorn 1988).

Ako prihvatimo da je Josip bio egipatski vizir, moramo se zapitati ima li mjesta za njega među egipatskim vizirima XII. dinastije? Treba odmah istaknuti da ne postoje nikakvi potpuni podaci u pogledu na ovo pitanje. Detlef Franke je samo jedan od egiptologa koji je razmatrao pitanje vizira XII. dinastije (Franke 1984: 18, 19). Na njegovoj listi postoje imena koja zasigurno pripadaju vizirima ove dinastije, ali se ne može sa sigurnošću odgonetnuti vrijeme njihove službe u povijesti ove dinastije. Postoji opravdani razlog za mišljenje da su poneki viziri bili na vlasti u vrijeme nekoliko faraona, što bi značilo da je osoba koja je bila vizir u vrijeme jednog faraona mogla služiti u istoj službi u vrijeme sljedećeg faraona (Simpson 1957: 29). Premda su neke osobe nosile titulu vizira, moguće je da su to bile samo počasne titule.

Zasada egiptolozi vjeruju da postoje dvije osobe koje su služile kao viziri u vrijeme Sesostrisa III. (Valloggia 1974: 123, 124), i poznati su pod imenima Sebekemhat i Khnum-hotep. Odmah se može vidjeti da nema nikakvih sličnosti između ovih imena i imena Josipovog. Postoji mogućnost da Josip nije bio vizir cijelog svog života, što je za očekivati. Tako je moguće da je Josip zauzimao ovaj visoki položaj u početku svoje službe na dvoru faraonovom, drugim riječima u vrijeme Sesostrisa II. i možda u početku vladavine Sesostrisa III. Dosad egiptolozi nisu pronašli ni jedno ime vizira koji je služio u vrijeme Sesostrisa II.

Zanimljivo je spomenuti da Khnumhotep nije bio samo vizir nego je uživao i ulogu zapovjednika svim službenicima na faraonovom dvoru. On je zasad jedina osoba koja je zapisana u egipatskoj povijesti s ovakvom dvojakom titulom (Weil 1908: 44). Već je ranije rečeno da nema nikakve sličnosti ove osobe s Josipom, iako su obojica imali iste dvojake titule. Osim toga, Khnumhotep je služio samo u vrijeme Sesostrisa III, dok je Josip prema biblijskoj kronologiji došao na vlast u vrijeme Sesostrisa II. Ono što je sasvim moguće jest da je Josip bio u službi faraona prije Khnumhotepa i da je on automatski naslijedio ovu dvojaku titulu poslije Josipa.

Josipovo egipatsko ime

Kad je Josip bio oslobođen i doveden u faraonov dvor, dobio je novo, egipatsko ime, Safenat-Paneah (Post 41,45). Osim ovog spominju se i neka druga egipatska imena, kao što je bio Potifar, Egipćanin koji je kupio Josipa od Jišmaelaca (Post 39,1), Asenata, Josipova žena (Post 41,45), kao i Poti-Fera, otac Josipove žene (Post 41,45).

Promatrajući imena Potifar i Poti-Fera egiptolozi su zaključili da su ova dva imena vrlo slična i da je Potifar skraćeno ime Poti-Fere, jer oba imaju isto značenje (onaj kome Re daje) (Redford 1992b: 426, 427). Iako neki egiptolozi smatraju da imena Potifat i Poti-Fera potječu iz 7. stoljeća prije Krista (Redford 1992b: 426), Kenneth Kitchen drži da ova imena dolaze iz davnije prošlosti (Kitchen 1993: 85) i da su modernizirana verzija još starijih imena koja dolaze iz vremena XII. dinastije (Kitchen 1993: 86).

U vezi s imenom Asenate, Josipove žene, egiptolozi su smatrali da bi njeno ime trebalo značiti "ona koja pripada Neithi" (egipatska božica) (Schulman 1975: 239; Spiegelberg 1904: 18, 19). Međutim, imena se s nastavkom imena božice Neithe zasada nisu pronašla ni na kakvom zapisu, pa su stoga egiptolozi primorani potražiti druga značenja ovog imena. Kitchen drži da se ovdje ne govori o nastavku koji

nosi ime neke božice, već o nastavku posvojne zamjenice. Tako bi prijevod Asenatinog imena trebao biti “ona koja pripada meni” (misli se na njezina oca ili majku) (Kitchen 1993: 84, 85). Ovakva se imena nalaze na mnogim zapisima koji dolaze iz vremena XII. dinastije (Yee 1992: 476).

Josipovo egipatsko ime Safenat Paneah pobudilo je pozornost mnogih stručnjaka još iz ranijih stoljeća. Još je George Steindorff u 19. stoljeću sugerirao da bi ovo ime trebalo značiti “Bog je kazao: on će živjeti” (Steindorff 1889: 41, 42). Ovaj je prijedlog bio svesrdno prihvaćen u krugovima teologa i egiptologa (Schulman 1975: 239—240). Imena s ovakvim značenjem su pronađena na zapisima iz sedmog i šestog stoljeća prije Krista (Redford 1970b: 230, 231). Međutim, Kitchen se suprotstavio ovakvom tumačenju Josipova imena i drži da bi ga trebalo prevesti ekvivalentom “onaj koji prepoznaje život”. Imena ovakva značenja se, prema Kitchenu, mogu naći na zapisima koji potječu još iz 12. dinastije (Kitchen 1993: 82, 83).

Prema navedenim podacima, jasno je da su sva ova imena egipatskog podrijetla, u čemu se svi znanstvenici nedvojbeno slažu (Hoffmeier 1997: 87). Osim toga, ovakva se imena i njima slična mogu naći na drevnim zapisima koji su bili u uporabi tijekom XII. dinastije, upravo one dinastije za čijeg je vremena Josip i bio doveden u Egipat i cijela se ova radnja dogodila.

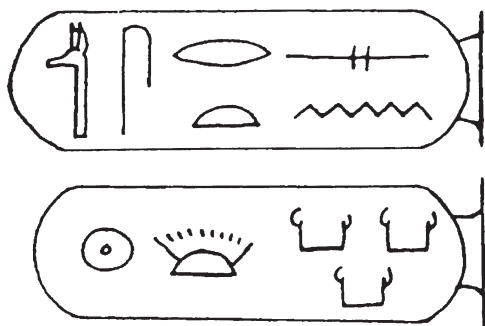
Glad u punom zamahu

Sesostris II. je ostavio prijestolje svome sinu Sesostrisu III. (1878—1843 prije Krista) u najtežim trenucima, kad je glad bila u punom zamahu. Prema biblijskom izvještaju, glad je trebala trajati još tri godine. Faraoni koji su vladali prije Sesostrisa III. nisu uspjeli slomiti vlast nomarha koji su posjedovali većinu zemlje u Egiptu. Odmah u početku svoje vladavine ovaj je faraon uspio slomiti svaki otpor i vlast ovih zemljoposjednika tako da je zemlja službeno prešla pod kontrolu faraona (Grimal 1993: 167).

Sesostris III.

Prema biblijskom izvještaju, egipatski je narod bio u velikom problemu jer im je ponestalo žita u njihovim žitnicama. Kad su zatražili pomoć od faraona, on ih je uputio na Josipa koji im je prodavao žito za novac. Kad im je ponestalo novaca, onda im je Josip prodavao žito za stoku i ostali imetak koji su imali. Kad je i toga nestalo, negdje pred kraj razdoblja gladi, onda je Josip načinio neku vrst ugovora s njima, tako da je sva zemlja koju su imali postala faraonova a oni su imali pravo na obradu i urod, s time da jednu petinu uroda moraju dati faraonu kao naplatu za uporabu zemlje (Post 47,14-26). Ovaj izvještaj se uklapa vrlo dobro u egipatsku povijest u vrijeme Sesostrisa III,

Ime Sesostrisa III.

kada je ovaj faraon zemlju nomarha stavio izravno pod svoju upravu.

Jakovljev pogreb

Kad je Jakov došao u Egipat, imao je 130 godina. Prema biblijskom tekstu, Jakov je živio u Egiptu još 17 godina, što bi značilo da je imao 147 godina kada je umro (Post 47,29). Prije no što je umro zatražio je od svojih sinova da ga sahrane u Hebronu, u grobnici u kojoj su bili pogrebeni njegovi preci. Nakon nekoliko dana pripreme pogrebna se povorka uputila prema Palestini. Budući da je Josip još uvijek bio visoko cijenjena osoba, faraon je poslao svoje ugledne dužnosnike da budu dio ove procesije.

Biblijski nas tekst obavješćuje da se povorka u jednom trenutku našla u Atadu (Post 50,10). Kad su okolni mještani vidjeli toliku žalost, nazvali su ovo mjesto Abel-Mizraim, što u prijevodu znači “egipatska žalost”. Ne samo da biblijski tekst ovdje govori o imenu mjesta nego napominje i njegov lokalitet. Atad se nalazio na istočnoj strani Jordana, te je tako potpuno sigurno da povorka nije išla obalom Sredozemnog mora (uobičajena ruta), nego su išli kroz Transjordaniju. Da bi došli do Atada, morali su proći kroz edomsku zemlju. Poznato je da su Edomci rodbinski vezani za Izraelce, jer potječu od Ezava, Jakovljeva brata. Moguće

je da je i sam Ezav još bio u životu, ali ako i nije, moguće je da su se neki od njegovih potomaka pridružili povorci i krenuli s njima prema mjestu pogreba. Kad su prošli Atad, uputili su se prema potoku Jaboku, gdje se Jakov borio s anđelom prije no što je sreo svoga brata Ezava. Na taj je način ova povorka imala u neku ruku komemoracijski karakter, budući da su trebali posjetiti važna mjesta iz Jakovljeva života. Kod Jaboka su prešli rijeku Jordan i prošli pored samog Šekema. Odatle su se okrenuli prema jugu da bi stigli do Hebrona.

Ovo je bio isti put kojim je Jakov prošao kad se vraćao iz Harana u Palestinu. Jedno je vrijeme proveo u samom Šekemu, kad su neki od njegovih sinova bez milosti gotovo istrijebili cijelo pučanstvo ovog naselja. Zbog ovog incidenta Jakov se morao uputiti prema jugu, jer se bojao osвете. Kod Bethlehema mu je umrla Rahela, Josipova majka, gdje je i sahranjena. Moguće je da je Josip imao želju posjetiti grob svoje majke u Bethlehemu. Nakon toga povorka se uputila prema Hebronu.

Postoji još jedan razlog zbog kojeg je povorka išla ovim zaobilaznim putem. Prošlo je nekoliko desetljeća kada je Josip posljednji put bio u Palestini. Ovo je za njega bila prigoda da ponovo vidi sva važnija mjesta iz prošlosti njegovih predaka. Prije no što je Jakov umro dodijelio je Josipu mjesto pored samog Šekema u nasljedstvo. Ovo je bila izvanredna prilika da pregleda svoje naslijeđe, gdje će kasnije i on sam biti sahranjen (Još 24,32).

Svi su se ovi događaji zbivali u vrijeme Sesostrisa III, koji je još uvijek vladao u Egiptu. Sesostri III, kao i njegovi predhodnici, nisu posvećivali previše napora nekim vojnim pohodima na susjedne zemlje. Kad je prosperitet Egipta bio u neku ruku osiguran, faraoni su se posvetili kulturnom i ekonomskom uzdizanju standarda u Egiptu. Tako ni ovaj faraon nije osnivao nikakve velike vojne pohode na Palestinu niti na druge krajeve. Trgovina je sa susjednim zemljama cvala te su radnici kao i trgovci iz svih krajeva slobodno ulazili i izlazili iz Egipta. Međutim jedna je mi-

Khu-Sebekov spomenik

rotvorna ekspedicija ipak bila osnovana i zabilježena. Zanimljivo je da se zapis ove ekspedicije nije našao ni u kakvim carskim zapisima, nego ga je zapisao jedan egipatski general, koji je ujedno bio i vođa ove ekspedicije.

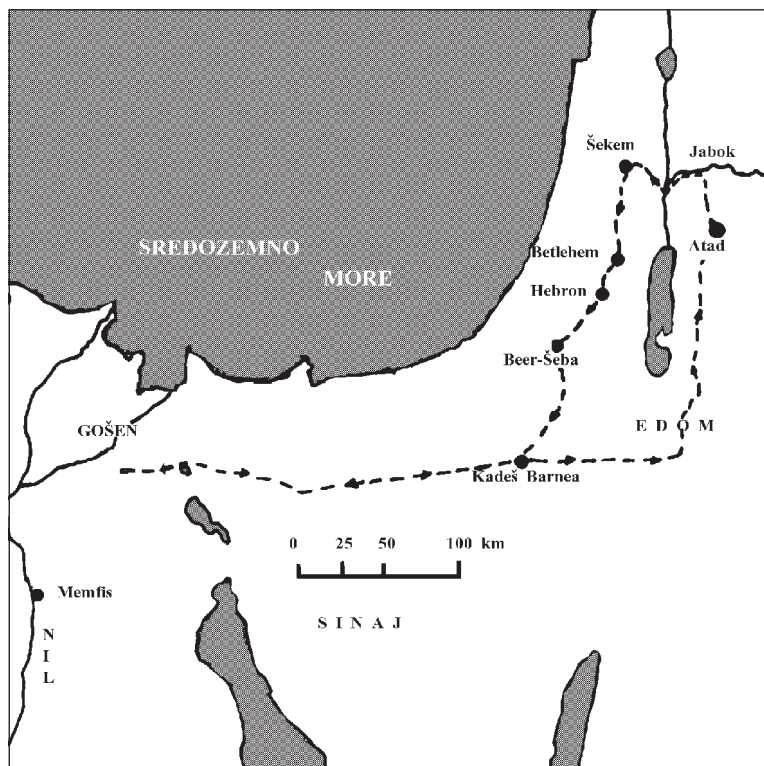
Ovaj je događaj zapisan na jednoj kamenoj ploči, koja je dobila ime Khu-sebekov spomenik, po osobi koja ju je dala isklesati. Još početkom ovog stoljeća John Garstang je pronašao ovaj spomenik u Abidosu (Ray 1986: 231—248). Strana je, na kojoj se nalazi natpis, ispisana egipatskim

hijeroglifima u dvanaest okomitih redova. Tu je Khu-sebek opisao svoju povijest iz ranijih dana, sudjelovanje u vojnim ekspedicijama protiv Nubijaca u vrijeme Sesostrisa III, kao i svoje postupne uspjehe i promocije. Zatim na samome vrhu ovog spomenika, iznad izvornog teksta, na mjestu koje je ostavljeno za neki crtež, dao je isklesati dodatni tekst u pet vodoravnih kolona. Upravo ovaj natpis igra značajnu ulogu jer opisuje jednu ekspediciju u Palestinu, jedinu u vrijeme XII. dinastije.

Khu-sebek počinje svoj recital tvrdnjom da je rođen u vrijeme Amenemheta II. Svoju je karijeru počeo kao tjelohranitelj Sesostrisa III, kada mu je bila povjerena dužnost da štiti faraonovo začelje (Wilson 1955). Pošto je dobro obavljao svoju dužnost, faraon mu je povjerio 60 vojnika koji su bili pod njegovim zapovjedništvom. Iza ovoga slijedi ekspedicija u Nubiji, gdje je zbog izvanredne hrabrosti bio postavljen kao zapovjednik nad stotinu vojnika. Budući da se tekst koji opisuje ekspediciju u Palestinu nalazi na samom vrhu spomenika kao dodatni natpis, kada je onaj o ekspediciji u Nubiji već bio ispisan, moguće je da je ekspedicija u Palestini bila održana nakon ekspedicije u Nubiji.

Postoje zapisi o trima vojnim ekspedicijama protiv Nubijaca koje su bile održane u vrijeme Sesostrisa III. (Wilson 1956: 136, 137). Posljednja ekspedicija u Nubiji bila je održana u vrijeme 16. godine carovanja Sesostrisa III. Ako je ekspedicija u Palestini održana nakon ovih u Nubiji, onda je jasno da je to bilo poslije 16. godine carovanja Sesostrisa III. Prema biblijskoj kronologiji, Jakov je umro oko 1863. godine prije Krista, a 16. godina Sesostrisa III bila bi 1863./2. godina prije Krista, što stavlja ova dva događaja otprilike u isto vrijeme.

Poznato je da Egipat u vrijeme XII. dinastije nije vladao Palestinom, iako su trgovačke veze postojale, što je već ranije rečeno. Ako faraoni XII. dinastije nisu imali nikakav vojni interes u Palestini, pitanje je onda što je ova ekspedicija tamo radila. Na svom spomeniku Khu-Sebek

Jakovljevi pogreb

opisuje svoje doživljaje s ove ekspedicije, osobito one koji su se dogodili pri povratku u Egipat. Ovom je generalu dodijeljena dužnost da vodi brigu o sigurnosti povorke i da bude branitelj od bilo kakvih pljačkaških napada. Kad se povorka vraćala u Egipat, Khu-Sebek spominje jedan incident koji se dogodio kad su prolazili pored Šekema. Prema njegovom izvješću, stanovnici Šekema napali su povorku i on ih je hrabro obranio od svih napada, tako da su sretno stigli nazad u Egipat.

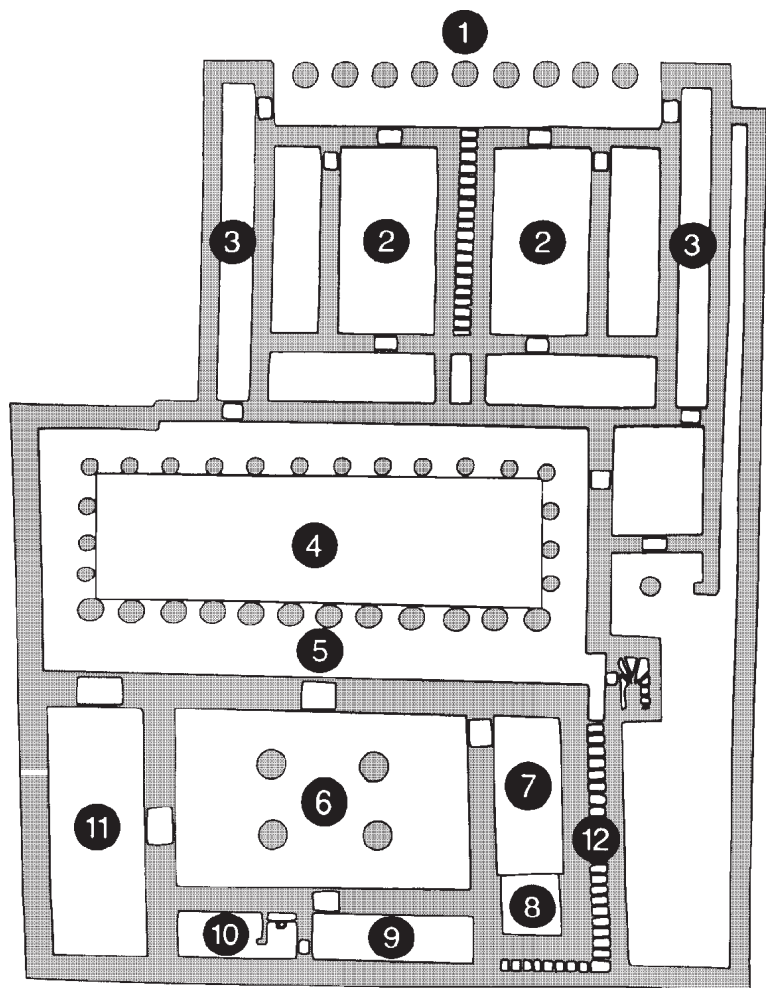
Ako se ovo izvješće može poistovjetiti s onim o Jakovljevu pogrebu, onda se može naći jasan razlog zbog čega su

HH

Statua vizira

stanovnici Šekema napali ovu povorku. Kad se povorka približila Šekemu, stanovnici su još uvijek pamtili što su im učinili neki od Jakovljevih sinova i kad su ih prepoznali, napad na povorku je bio neizbježan zbog želje za odmazdom. Budući da su prema biblijskom izvještaju u povorci bili ne samo Josip nego i mnogi ugledni stanovnici Egipta, pa čak i neki od faraonove rodbine, jasno je da je ovakva povorka bila pod izravnom vojnom pratnjom, koja je trebala omogućiti sigurnost kretanja ove povorke. U tom slučaju uloga generala koji je mogao biti Khu-Sebek je očita, i prema njegovom izvještaju, upravo je to i učinio kada su ih Šekemci napali (Shea 1992: 41, 42).

Palača vizira: 1. ulaz u palaču; 2. ulazne prostorije sa stubištem; 3. hodnici; 4. otvoreno dvorište; 5. ulaz u osobne prostorije; 6. glavna primaća prostorija; 7. spavaća soba; 8. osnovica za krevet; 9. soba za odijevanje; 10. ormar; 11. ostava; 12. stubište na drugi kat ili krov

Josipova grobnica

Tijekom 1984. i 1987. godine austrijski je arheološki tim iskapao na arheološkom lokalitetu u Tell el Dabi, lokalitetu za koji se vjeruje da je bio negdašnji Ramsesov grad i glavni grad Hiksa, Avaris. Tijekom iskapanja arheolozi su naišli na začuđujuće otkriće. Pronašli su palaču s nekoliko grobnica koje su pripadale XII. dinastiji (Bietak 1990: 47—75). Još u antičko doba pljačkaši su gotovo u cijelosti očistili sve grobnice. U tunelu koji su iskopali da bi došli do grobnice ostavili su za sobom razbijenu statuu koja je bila gotovo duplo veća nego normalna ljudska visina. Gotovo je sigurno da je ova statua predstavljala bogataša koji je živio u obližnjoj palači. Statua je gotovo u cijelosti uništena, samo je glava, vrat i dio ramena ostao neoštećen. Međutim lice statue je gotovo potpuno uništeno, tako da se ne može vidjeti lik osobe koju je predstavljala. Zbog pozicije palače smatra se da je ovaj bogataš bio visoki službenik u faraonovu dvoru. Prema stilu frizure koja je bila uobličena na ovoj statui, kao i boji lica, jasno je da je statua predstavljala osobu semitskog podrijetla (Bietak 1990: 61—64).

Zasad nema dovoljno podataka koji bi upućivali da se ovdje radi o Josipu. Ono što se može zaključiti jest da je ovaj visoki službenik bio semitskog podrijetla, da je bio dovoljno ugledan i bogat da sebi priušti ovako bogatu grobnicu sa svojom statuom. Ovo je očiti dokaz da su Semiti mogli dosegnuti visoke položaje ne samo u vrijeme dinastije Hiksa nego i u vrijeme XII. dinastije.

Bibliografija

- Aling, C. F. 1981 *Egypt and Bible History: From Earliest Times to 1000 B.C.* Grand Rapids: Baker Book House.
- 1995 Some Remarks on the Historicity of the Joseph Story. *Near East Archaeological Society Bulletin* 39/40: 31—39.
- Alt, A. 1961 *Herkunft der Hyksos in neuer Sicht.* Leipzig: Akademie Verlag.
- Bietak, M. 1975a Die Hauptstadt der Hyksos und die Remsesstadt. *Antike Welt* 6/1: 28—30.
- 1975b *Tell ed-Dabža II.* Vienna: VOAW.
- 1979 Avaris and Pi-Ramesse. *Proceedings of the British Academy* 65: 225—290.
- 1989 The Middle Bronze Age of the Levant — A New Approach to Relative and Absolute Chronology. Str. 93—99, u *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th—22nd August 1987*, ur. Paul Astrom.
- Gothenburg: Paul Astrom. 1990 Der Friedhof in einem Palastgarten aus der Zeit des späten mittleren Reiches und andere Forschungsergebnisse aus dem östlichen Nildelta (Tell el-Daba). *Aegypten und Levante* 2: 47—75.
- Bunson, M. 1990 *The Encyclopedia of Ancient Egypt.* New York: Facts on File.
- Coats, G. W. 1992 Joseph, Son of Jacob. Str. 976—980 u sv. 3 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- David, A. R. 1975 *The Egyptian Kingdoms.* New York: E. P. Dutton Company.
- Emery, W. B., Smith, H. S., Millard, A. 1979 *The Fortress of Buhen, The Archaeological Report.* London: Egypt Exploration Society.
- Even-Shoshen, A. 1993 *A New Concordance of the Old Testament.* Grand Rapids: Baker.
- Franke, D. 1984 *Personen-daten aus dem Mittleren Reich.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Fuerst, J. 1867 *A Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament*. London: Williams and Norgate.
- Gardiner, A. H. 1931 *Late Egyptian Stories*. Brussels: Edition de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth.
- 1947 *Ancient Egyptian Onomastica*. Oxford: Oxford University Press.
- Giveon, R. 1965 A Sealing of Khyan from the Shephela of Southern Palestine. *Journal of Egyptian Archaeology* 51: 202—204.
- 1974 Hyksos Scarabs with Names of Kings and Officials from Canaan. *Chronique d'Égypte* 49: 222—225.
- 1981 Ya'qob-har. *Göttinger Miszellen* 44: 17—20.
- Goedicke, H. 1986 *The Quarrel of Apophis and Seqenenre*. San Antonio: Van Silcen Books.
- Grimal, N. 1993 *A History of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell.
- Habachi, L. 1974 Sethos I's Devotion to Seth and Avaris. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 100: 95—102.
- Hayes, W. C. 1949 Career of the Great Steward Henunu Under Nebhepetre Mentuhtpe. *Journal of Egyptian Archaeology* 35: 43—49.
- 1966 *Egypt: Internal Affairs from Thutmosis I to the Death of Amenophis III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Helck, W. 1975 *Historisch-biographische Texte der 2. Zwischenzeit und neue Texte der 18. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- 1976 Ägyptische Statuen im Ausland — ein chronologisches Problem. *Ugarit-Forschungen* 8: 101—114.
- Hoffmeier, J. K. 1997 *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*. Oxford: Oxford University Press.
- Holladay, J. S. 1982 Tell el-Maskhuta: Preliminary Report on the Wadi Tumilat Project 1978—1979, Cities of the Delta, Part III. Malibu: Undena Publications.
- Kamal, A. 1909 *Tables d'offrandes*. Cairo: Impr. De l' I.F.A.O.
- Keller, W. 1956 *The Bible as History*. New York: William Morrow and Company.

- Kitchen, K. 1993 Genesis 12—50 in the Near Eastern World. Str. 77—92, u *He Swore an Oath: Biblical Themes from Genesis 12—50*, ur. R. S. Hess. Cambridge: Tyndale House.
- Kleinschroth, A. 1977 Nutzung der Gewässer im Sudan. *Osterreichische Wasserwirtschaft* 29: 157—164.
- Leclant, J. 1986 Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan 1984—85. *Orientalia* 55: 236—319.
- Orlinsky, H. M. 1972 *Understanding the Bible Through History and Archaeology*. New York: Ktav Publishing House.
- Pritchard, J. B. 1955 *Ancient Near Eastern Texts*. Princenton: Princeton University Press.
- Ray, P. 1986 The Duration of the Israelite Sojourn in Egypt. *Andrews University Seminary Studies* 24: 231—248.
- Redford, D. B. 1970a The Hyksos in History and Tradition. *Orientalia* 39: 1—51.
- 1970b *A Study of Biblical Story of Joseph*. Leiden: Brill.
- 1986a Egypt and Western Asia in the Old Kingdom. *Journal of the American Research in Egypt* 23: 125—143.
- 1986b *King-lists, Annals and Daybooks*. Mississauga: Benben.
- 1992a Hyksos. Str. 341—344, u vol. 3 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- 1992b Potiphar. Str. 426—427, u vol. 5 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- Redmount, C. 1989 On an Egyptian/Asiatic Frontier: An Archaeological History of the Wadi Tumilat. Chicago: University of Chicago.
- Schulman, A. R. 1975 Asenath. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 2: 238—240.
- 1979 Chariots, Chariotry and the Hyksos. *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 10: 105—153.
- Shea, W. 1992 The Burial of Jacob. *Archaeology and Biblical Research* 5: 33—44.
- Simpson, W. K. 1957 Sobkemhet, a Vizier of Sesostris III. *Journal of Egyptian Archaeology* 43: 26—29.

- Spiegelberg, W. 1904 Aegyptischen Randglossen zum Alten testament. Strasburg: Schlesier and Schweikhardt.
- Tufnell, O. 1978 Graves at Tell el-Yehudiyeh: Reviewed after a Lifetime. Str. 76—102, u *Archaeology in the Levant: Essays for Kathleen Kenyon*, ur. R. Moorey i P. Parr. Warminster: Aris and Phillips.
- Unger, M. F. 1954 *Archaeology and the Old Testament*. Grand Rapids: Zondervan.
- Valloggia, M. 1974 Les Viziers des XIe et XIIe Dynasties. *Bulletin de l'Institut francais d'archeologie orientale* 74: 123—134.
- van den Boorn, G. P. F. 1988 *The Duties of the Vizier*. Lodon: Kegan Paul International.
- Wadell, W. G. 1940 *Manetho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ward, W. A. 1982 *Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom*. Beirut: American University of Beirut.
- Weigall, A. 1927 *A History of the Pharaohs*. New York: E.P. Dutton and Company.
- Weill, A. 1908 *Die Veziere des Pharaonenreiches*. Strassburg: Schlesier and Schweikhardt.
- Weinstein, J. M. 1975 Egyptian Relations with Palestine in the Middle Kingdom. *Bulletin of the American School of Oriental Research* 217: 1—16.
- Wilson, J. A. 1955 The Inscription of Khu-Sebek, Called Djaa. Str. 230 u *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, ur. J. B. Pritchard. Princenton: Princenton University Press.
- 1956 *The Culture of Ancient Egypt*. Chicago: University of Chicago.
- Yee, G. A. 1992 Asenath. Str. 476, u vol. 1 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.

*Vidio sam jade svoga naroda u Egiptu i čuo mu tužbu
na tlačitelje njegove. Zato sam sišao da ga izbavim iz
šaka egipatskih i odvedem ga iz te zemlje u dobru i
prostranu zemlju — u zemlju kojom teče med i mlijeko...*
(Izl 3,7.8)

IZLAZAK IZ EGIPTA

Nedugo nakon Josipove smrti odnos između Egipćana i Izraelaca sve se više hladio. Došlo je vrijeme kada faraoni idućih dinastija, koji nisu poznavali Josipa (Izl 1,11), nisu ni marili za njegove zasluge. Postojeća mržnja dovela je faraone na ideju da se Izraelci uporabe kao radna snaga u pojedinim građevinskim i ratarskim projektima. Malo-po-malo Izraelci su sve više i više bili pod kontrolom Egipćana, da bi kasnije bili tretirani kao robovi, kad im nije bilo dopušteno slobodno se kretati niti putovati izvan područja u kojem su boravili.

Nakon 430 godina (Izl 12,40.41.) provedenih u Egiptu došlo je vrijeme izbavljenja. Prema prvim poglavljima Knjige Izlaska saznajemo o čudnovatom izbavljenju malog Mojsija kojeg je posinila egipatska princeza, o njegovom bijegu iz Egipta, te boravku na brdu Sinaj. Isto tako saznajemo o njegovom susretu s Bogom, koji mu se javio u gorućem grmu, i o naredbi da se vrati u Egipat te izvede Izraelce iz ropstva. Nakon izvjesnog vremena Mojsije se pojavio na egipatskom dvoru i zatražio od faraona dozvolu za oslobođenje Izraelaca. Budući da faraon nije pristao na ovaj pri-

jedlog, uslijedilo je deset zala koja su pogodila Egipat. Tek kad je faraonov sin stradao u desetom zlu, faraon je pristao Izraelce osloboditi.

Nedugo nakon toga organizirao je potjeru za Izraelcima koji su se nalazili pred Crvenim morem. Bog je ponovo učinio čudo, otvorivši more pred njima tako da su suhim prešli preko njega. Kad su Egipćani vidjeli kako su Izraelci prošli suhim putem, krenuli su za njima i onda se more po Božjoj naredbi zatvorilo, tako da je sva egipatska vojska završila u Crvenom moru.

Ovi događaji igraju ključnu ulogu u razvitku povijesti Izraela i bili su predmet pažljive predaje i podsjećanja kroz sva stoljeća njihova postojanja. Upravo su zbog toga i tako upečatljivo opisani. Izlazak Izraelaca iz egipatskog ropstva bio je popraćen mnogobrojnim čudima, tako da možda neki očekuju da bi se bar neki od ovih događaja mogli naći na egipatskim spomenicima. Nažalost, to nije tako jer stari narodi, a osobito Egipćani, nikada nisu zapisivali svoje poraze, nego samo uspjehe, ili su pak poraze prikazivali kao pobjede. Dosad arheologija nije pronašla ni jedan spomenik koji bi makar nagovijestio neki od ovih događaja. Teškoće su još veće zbog toga što biblijski izvještaj ne spominje ni godine kada su se ovi događaji odigravali niti ime faraona koji je tada vladao u Egiptu. Nedostatak imena u biblijskim zapisima je opravdan zbog nekoliko razloga. Prvo, Egipćani i faraon bili su toliko omraženi Izraelcima da je razumljivo zašto biblijski pisac nije želio ni spomenuti tu omraženu osobu. Drugo, svi Izraelci kojima je bila pisana Knjiga o Izlasku (Mojsijevi suvremenici) dobro su znali tko je bio taj faraon, tako da nije bilo potrebe spominjati njegovo ime. Treće, želja autora ovih tekstova nije naznačiti tko je bio faraon u vrijeme Izlaska Izraelaca iz sužanjstva, da bi zadovoljio radoznalost modernih povjesničara, već je želio prikazati Izraelcima tko je bio Bog Izlaska.

Osim toga, ovakav je način opisivanja događaja u punom skladu s ostalim egipatskim zapisima onog vremena. Egipatski zapisi iz vremena Izlaska (1450. godine prije Kri-

sta), pa čak i nekoliko stoljeća poslije Izlaska, nemaju običaj zapisivati imena pokorenih neprijatelja. Budući da je faraon bio pokoreni neprijatelj, biblijski pisac ne spominje njegovo ime, što je bilo u skladu s onim vremenom pod egipatskim podnebljem, iako u isto vrijeme mezopotamijski zapisi navode imena svojih pokorenih neprijatelja (Hoffmeier 1997: 110), što je dobar pokazatelj da je pisac ovih tekstova bio dobro upoznat s egipatskim običajima.

Nekoliko se primjera može naći u egipatskoj povijesti toga vremena koji pokazuju ovakve običaje. Kad je Tutmozis III. napao jednu koaliciju kanaanskih kraljeva (detaljnije o ovome kasnije), u kojoj je bio pobjednik, nije ni spomenuo imena ovih kraljeva ni u svojim analima niti na svom poznatom spomeniku Gebel Barkal (Hoffmeier 1997: 109). Umjesto njihovih imena pisac je rabio atribut: "taj zao neprijatelj Kadeša", ili samo: "taj zao neprijatelj".

Po tom istom običaju ni njegov sin Amenhotep II. nije zapisivao imena pokorenih neprijatelja. Nakon jednoga od svojih pohoda doveo je sa sobom nekoliko pokorenih prinčeva da bi ih javno ubio i objesio njihova tijela kao instrument zastrašivanja i moći ovog faraona. Ni ovaj put njihova imena nisu poznata (Hoffmeier 1997: 110). Kasnije, u vrijeme Ramzesa II, zapisničari još uvijek nemaju običaj naznačiti ime neprijatelja. Jedna od najpoznatijih bitaka iz vremena ovog faraona bitka je s Hetitima kod Kadeša. Iako se iz hetitskih zapisa zna ime ovog slavnog kralja (Muwatilis), egipatski zapis ga poznaje i spominje kao "zlog hetitskog poglavicu" (Kitchen 1968: 2-124).

Tijekom kasnije povijesti Izraela biblijski tekst vjerno zapisuje imena neprijateljskih kraljeva: Šišak (1 Kr 14,25), Neko (2 Kr 23,29-35), Hofra (Jer 44,30), Tiglat Pileser (2 Kr 15,29), Salmanasar (2 Kr 17,3), Sargon (Iz 20,1), Sanherib (2 Kr 18,13) i Asar-Hadon (2 Kr 17,37). Ovakav pristup zapisu povijesti u potpunosti odgovara vremenu u kojem je ovaj tekst nastao (940.—650. godine prije Krista). U to vrijeme Egipat je prolazio kroz turbulentno vrijeme u svojoj povijesti. Zemlja je bila razjedinjena između slabih

vladara Gornjeg i Donjeg Egipta. Isto je tako Egipat siromašan u arhitektonskim pothvatima, ekonomskom napretku kao i u spomenicima s vrijednim zapisima. Ipak postoji nekoliko zapisa o ovim ratovima, i zanimljivo je primijetiti da sada egipatski zapisničari upisuju u tekst i imena pokorenih neprijatelja. Jedan od takvih zapisa pripada faraonu Piankhyju koji je vladao u Gornjem Egiptu (Grimal 1981). Zbog toga što je smatrao da je upravo on legitimni nasljednik egipatskog prijestolja (Grimal 1993: 334—341), zaratio se protiv svoga rivala, faraona koji je vladao Donjim Egiptom. Iz tog zapisa saznajemo da se taj faraon zvao Tefnakht. Običaj imenovanja neprijatelja postao je uobičajen u vrijeme prvog milenija u egipatskim zapisima, a ne ranije, što je u skladu s biblijskim zapisom.

Unatoč pomanjkanju izravnih dokaza iz egipatske povijesti, tijekom nekoliko posljednjih stoljeća povjesničari i teolozi su pokušavali odrediti vrijeme na povijesnoj ljestvici kada su se ovi događaji odigravali. Kasnije su im se pridružili i arheolozi, tako da je kao rješenje ovog problema predloženo nekoliko teorija. Među ostalima danas postoje dvije glavne teorije koje predlažu vrijeme Izlaska Izraelaca iz egipatskog ropstva. Jedna skupina znanstvenika drži da su Izraelci napustili Egipat i naselili se u Obećanoj zemlji krajem 13. stoljeća, negdje oko 1200. godine prije Krista. Druga pak skupina drži da su se ovi događaji odigrali negdje sredinom 15. stoljeća, oko 1500. godine prije Krista.

Teorija Izlaska u 13. stoljeću

Teolozi i arheolozi koji predlažu da su Izraelci izašli iz Egipta u 13. stoljeću prije Krista zasnivaju svoju teoriju na trima vrstama dokaza: biblijskom, povijesnom i arheološkom.

Biblijski dokazi

Iako biblijska kronologija izričito stavlja vrijeme Izlaska u 15. stoljeće prije Krista, ovi teolozi i arheolozi prona-

laze nekoliko biblijskih tekstova da bi poduprli svoje tvrdnje i prijedloge da je Izlazak bio u 13. stoljeću prije Krista. To se događa stoga što su izgradili svoje gledište ne obazirući se na biblijsku kronologiju, već dajući veću vrijednost podacima koji dolaze iz drugih područja. Na taj je način teorija izgrađena prije no što je konzultiran biblijski tekst, a onda se na kraju pokušavaju pronaći neke dokaze, pa makar i sporedne, da bi se te teorije podržale. Tako je pronađeno nekoliko biblijskih tekstova koji se koriste da bi se poduprla teorija o Izlasku u 13. stoljeću prije Krista.

Gradovi Pitom i Raamses

Kako biblijski tekst ističe da su sinovi Izraelovi gradili Egipćanima gradove Pitom i Raamses, pretpostavlja se da se to dogodilo dok je faraon koji je nosio ime Raamses vladao Egiptom. Faraon ovog imena ne pojavljuje se u egipatskoj povijesti prije XIX. dinastije koja je vladala upravo u 13. stoljeću prije Krista. Ovo je dovoljan dokaz za mnoge znanstvenike da zaključe kako su Izraelci još u 13. stoljeću bili robovi u Egiptu, i tek kasnije uspjeli izaći iz ropstva. Kako se zna da su Izraelci postojali u Palestini u vrijeme Marnepte (1236.—1223. prije Krista), vjerojatno su gradili gradove za Ramsesa I. ili Ramsesa II. Ramses I. je vladao Egiptom vrlo kratko vrijeme (manje od dvije godine) i nije bio neki značajan faraon u povijesti ove dinastije. Stoga ovi znanstvenici zaključuju da je Ramses II. najbolji kan-

Devetnaesta dinastija

Ramses I.	1320.—1318.
Seti I.	1318.—1304.
Ramses II.	1304.—1237.
Marnepta	1236.—1223.
Amenmesses	1222.—1217.
Seti II.	1216.—1210.
Siptah	1209.—1200.

Ramses II.

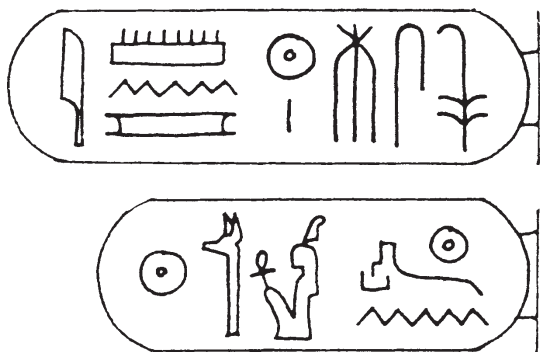
didat koji bi mogao biti faraon Izlaska i poznatiji je pod imenom Ramses Veliki, a vladao je Egiptom od 1304. do 1237. godine prije Krista.

Egiptolozi i teolozi drže da ime Pitom potječe od Pi-Tum, Pi-Atum, ili Per-Atum, dok ime Raamses smatraju da potječe od Pi-Ramses ili Per-Ramses. Još u 19. stoljeću ar-

heolozi su pokušali identificirati biblijski Pitom. E. Naville je vršio arheološka iskopavanja na lokalitetu koji je poznat pod imenom Tell el Maskhutah i predložio da je to bio antički Per-Atum (Naville 1884).

Drugi arheolozi pak smatraju da je Tell Hisn bolji kandidat za biblijski Pitom (Petrie 1915), dok treći smatraju da bi Tell er-Retaba bio najpogodniji (Kitchen 1992: 703). Još dok je Petrie kopao na ovom lokalitetu, otkrio je nekoliko natpisa koji su nosili ime Atum, što je dobar pokazatelj da se ovo božanstvo štovalo na ovome mjestu i da je ono nosilo ime Pi-Tum, Pi-Atum, Per-Atum, što bi bio biblijski Pitom. Tijekom svoga iskopavanja, Petrie je također otkrio nekoliko skaraba (egipatski pečatnjak s imenom faraona) koji su pripadali Tutmozisu III. i Amenhotepu III. Iz svega gore navedenog vidi se da je sasvim moguće da je Tell er-Retaba uistinu bio biblijski Pitom.

Pogodnost Tell er-Retabe kao kandidata za biblijski Pitom vidi se u tome što biblijski tekst ne spominje da su Izraelci prigodom Izlaska prošli pored ovog grada, pa se stoga zaključuje da je to zbog toga jer je bio smješten južno od Sukota, koji je pozitivno identificiran kao Tell el-Maskhuta. Tell er-Retaba se uistinu nalazi oko 15 kilometara južno od Tell el-Maskhute.

Ime Ramsesa II.

Postoji nekoliko egipatskih zapisa koji govore o Ramseovom gradu i većina je vezana upravo za Ramsesa II, dok su samo neki u vezi s Ramsesom III. Neki od ovih gradova smješteni su daleko od delte Nila, čak u dalekoj Nubiji i Libiji. Ipak neki od ovih zapisa spominju gradove locirane upravo u delti Nila. Jedan se odnosi na utvrdu koja se nalazi na sjevernom Sinaju, a sagradio ju je Seti I, otac Ramsesa II. Seti I. je nazvao ovu utvrdu "Mjesto gdje stanuje lav". Kasnije, kad je Ramses II. došao na vlast, promijenio je ime u "Ramsesovo mjesto stanovanja". Nedavna su arheološka iskapanja na Tell Haboui otkrila masivnu tvrđavu koja je obuhvaćala površinu od 1000 kvadratnih metara (Abd el-Maqsoud 1988) i neki drže da bi upravo ova utvrda trebala biti Ramsesov grad. Međutim nisu pronađeni nikakvi podaci koji bi upućivali na opravdanost ove identifikacije.

Osim ovoga, predloženo je da bi možda Tell er-Retaba mogao biti Ramsesov grad (Petrie 1906: 28). Postoje ozbiljne zamjerke ovom prijedlogu. Jedna od njih je što arheolozi nisu pronašli ni jedan spomenik na kome bi pisalo Pi-Ramses. Zatim postoje mnogi drugi lokaliteti u njegovoj blizini i ne postoji razlog zbog čega bilo koji od njih ne bi mogao biti Ramsesov grad, jer ni oni nemaju nikakve spomenike s natpisom Pi-Ramses. Sljedeći se prigovor odnosi na veličinu hrama i samoga grada. Ni hram niti veličina grada ne odgovaraju veličini prijestolnice koja bi odgovarala Ramsesu Velikom. Uostalom Tell er-Retaba po svom položaju bolje odgovara biblijskom Pitomu negoli Raamsesu.

Gardiner je dao treći prijedlog, a odnosi se na Tell Faramah koji se nalazi na najistočnijoj strani delte Nila. Za ovaj prijedlog on je našao dokaze među starim zapisima (Gardiner 1918: 127, 179, 242). Prigovori koji se odnose na ovaj prijedlog uglavnom su arheološkog karaktera. Dosad na tom cijelom području nisu pronađeni nikakvi ostaci koji bi upućivali da je ovo mjesto bilo naseljeno u vrijeme Ramsesa II. Osim toga, Pi-Ramses je bio smješten u plod-

nom kraju, dok se to ne može kazati za teritorij u kome se nalazi Tell Faramah (Naville 1924: 22; Kees 1961: 195).

Sljedeće mjesto koje nosi Ramsesovo ime nalazi se zapisano na Papirusu Anastasi III, gdje se opisuje carska rezidencija pod nazivom Pi-Ramses, a smještena je u delti Nila. Sve donedavno smatralo se da se ovaj grad nalazi pod ruševinama modernog Tanisa. Arheolozi su došli do tog zaključka jer je pronađena masa spomenika koji su pripadali Ramsesu II. (Montet 1934; 1940). Budući da su otkriveni neki spomenici koji dolaze iz vremena Hiksa na istom lokalitetu (Tanisu), smatralo se da je Pi-Ramses bio sazidan na Avarisu, prijestolnici Hiksa (Montet 1930: 1—28). Prisutnost ovih spomenika koji pripadaju Ramsesu II. na području Tanisa ne mora značiti da se Pi-Ramses ili Raamsesov grad nalazio u Tanisu.

Poistovjećivanje Tanisa s Pi-Ramsesom potječe još iz 18. stoljeća, kada je francuski povjesničar predložio da je “područje oko Tanisa bilo mjesto na kojemu su boravili Izraelci” (Rollin 1823: 155). Ova je ideja bila sveopće prihvaćena (Uphill 1969: 304), tako da se sve donedavno Tanis nalazio u svim enciklopedijama i rječnicima kao mjesto na kojemu se nalazio antički Pi-Ramses.

Budući da ni jedan od Ramsesovih spomenika nije pronađen na svom originalnom mjestu (tamo gdje su ga graditelji Ramsesovog grada stavili), utvrđeno je da su svi ti spomenici i materijal iz Ramsesova grada preneseni sa svog originalnog mjesta u Tanis, gdje su upotrijebljeni kao građevinski materijal u vrijeme 21. dinastije, oko 1100. godine prije Krista (oko 100 godina poslije Ramsesa II.) za izgradnju hrama bogu Amunu (Kitchen 1992: 703). Drugim riječima, Tanis nije postojao prije XXI. dinastije, što je dvije dinastije poslije Ramsesa II, koji je pripadao 19. dinastiji.

Osim toga, egipatski dokumenti govore da je Pi-Ramses smješten na vodama Ra, koje se nalaze na najistočnijem ogranku u delti Nila. Tanis ne bi mogao odgovarati ovim karakteristikama jer je lociran na drugoj strani ovoga ogranka. Papirus Anasatsi III. hvali plodnost zemlje koja se

nalazi oko Pi-Ramsesa, dok se to ne može kazati za Tanis jer se nalazi u preniskom dijelu koji je često poplavljen vodom iz Sredozemnog mora i stoga je zemlja oko Tanisa prilično neplodna, budući da u sebi ima određenu količinu soli (Shea 1982: 231).

Prema biblijskom tekstu (Izl 12,37), Izraelci su krenuli iz Raamsesa pravo prema Crvenom moru ne nailazeći ni na kakve vodene prepreke prije Crvenog mora. Ako bi Raamses bio Tanis, onda bi Izraelci bili suočeni s najistočnijim ogrankom u delti Nila koja bi bila ozbiljna prepreka za toliki narod i stoku. Budući da takve prepreke nije bilo, najbolje je potražiti Raamses na istočnoj strani najistočnijeg ogranka u delti Nila.

Još tijekom tridesetih godina neki su teolozi i arheolozi naslućivali da Tanis nije najpogodniji kandidat za biblijski Raamses (Pi-Ramses). U tu svrhu M. Hamza je vršio arheološka iskapanja na Qantiru i predložio da bi ovaj lokalitet mnogo bolje odgovarao Pi-Ramsesu (Hamza 1930: 31—68). Osim toga, na temelju pisanih dokumenata donesen je zaključak da bi se Pi-Ramses trebao naći negdje u blizini Qantira (Van Seters 1966; Uphill 1969). Plodno područje u kojem je Qantir smješten, trgovački putovi prema Aziji, kao i blizina mora, postojanje palače Ramsesa II, kao i geografski položaj sama grada i njegove okolice odgovaraju opisu Pi-Ramsesa na raznim egipatskim dokumentima.

Na području Qantira nalazi se arheološki lokalitet velikog značaja, a danas je poznat pod imenom Tell el-Dab'a. Već nekoliko sezona na ovom lokalitetu iskapa jedan austrijski arheološki tim, koji je otkrio bogate ostatke s novim informacijama s obzirom na pitanje identifikacije ovog lokaliteta kao i antičkog Pi-Ramsesa. Prema arheološkim pronalascima, ovaj je lokalitet bio nastanjen još u vrijeme XII. dinastije, kada je ubrzo nakon toga bio totalno uništen. Poslije toga dolaze Hiksi i grade novi grad, Avaris, na ruševinama prethodnog (Shea 1990: 100). Ovog puta grad je bio znatno proširen, da bi bio ponovo uništen kada su

Hiksi izgubili rat protiv Ahmosea, osnivača XVIII. dinastije. Ramses II. ponovo zida svoj grad na ruševinama Avarisa i naziva ga svojim imenom (Bietak 1975).

Većina znanstvenika i arheologa prihvaća ideju da je biblijski Raamses i Pi-Ramses jedan te isti grad, koji je nastao u vrijeme Ramsesa II. Međutim, postavlja se pitanje radi li se u stvarnosti ovdje o istom gradu. Na temelju lingvistike egipatskih hijeroglifa i semitskog alfabeta, D. Redford je donio zaključak da se ovdje radi o dvama različitim imenima i tvrdi da biblijski Raamses i Pi-Ramses "nemaju ništa zajedničkog" (Redford 1963: 410), osim sličnosti u spelovanju. Nekoliko godina prije ove temeljite studije J. Rea je tvrdio da biblijski Raamses, koji su Izraelci gradili u ropstvu, ne potječe od Ramsesa II. (Rea 1961: 5—14). Njega su slijedili G. L. Archer i L. Wood, koji su došli do istih zaključaka (Archer 1964: 207, 208; Wood 1970: 23, 24). Oni smatraju da je biblijski Raamses mnogo stariji i da potječe još iz vremena Hiksa.

Prema ovim znanstvenicima ime Ramses je postojalo još u ranijim razdobljima, mnogo godina prije pojave dinastije Ramsesa u 13. stoljeću prije Krista. Jedan vizir koji je živio u vrijeme Amenhotepa III. i Akhenatena (18. dinastija), koji su vladali u 14. stoljeću prije Krista, nosio je ime Ramses (Archer 1974: 49, 50). Jedan drugi Ramses poznat je još iz vremena Hiksa (Ranke 1935: 218), a treći opet još iz ranijih vremena kada je vladala 12. dinastija (19. i 20. stoljeće prije Krista) (Stewart 1979: 26). Prema tome jasno je da se ime Ramses koristilo i bilo poznato Egipćanima čak nekoliko stoljeća prije dinastije Ramsesa.

Međutim, C. Aling je ispravno postavio pitanje kakve veze imaju osobna imena Ramsesa (imena običnih ljudi) s gradovima koji su se zidali. Ove osobe koje su nosile Ramsesovo ime nisu bile faraoni, a poznato je da su Egipćani davali imena svojim gradovima po vladajućim faraonima, po božanstvima, kultnim predmetima i po svetištima (Aling 1982: 133). Zbog toga je potrebno potražiti među egipat-

skim zapisima i vidjeti je li koje mjesto bilo nazvano po Ramsesovu imenu prije pojave ovog faraona.

Još davne 1918. godine Gardiner je izdao listu imena gradova koji su se nalazili u delti Nila (Gardiner 1918: 127). Prema ovoj listi, postojalo je nekoliko gradova koji su nosili Ramsesovo ime, kao što su današnji Derr, Amara, i Abu Simbel, ali oni nisu locirani u delti Nila, već na jugu Egipta (Gardiner 1918: 133, 134). Osim toga svi dolaze iz vremena Ramsesa II, po kome su i dobili ime. Prema tome, ovi gradovi su vezani za Ramsesa II, a ne za neku drugu osobu koja je nosila ime Ramses i živjela prije ovog slavnog faraona.

Grad Pi-Ramses, koji je nastao u vrijeme Ramsesa II, sazidan je na već postojećim ruševinama prijašnjih gradova. Prije Ramsesa II. ovo je mjesto bilo poznato u egipatskim zapisima kao Avaris kojeg su osnovali Hiksi. Kada je Ramses II. došao na vlast i ponovo sazidao svoj grad, nazvavši ga svojim imenom (Pi-Ramses), za stari grad koji je ležao ispod Pi-Ramsesa više nitko nije znao. Kasnije u svojoj literaturi se spominje grad Pi-Ramses, dok Avaris potpuno izlazi iz uporabe i za njega se više ne zna.

Iz navedenih argumenata jasno se vidi da su faraoni koji su dolazili na vlast imali običaj davati gradovima nova imena. To se događalo i zbog toga jer je većina faraona morala obnavljati stare gradove zbog trošnog materijala. Naime, poznato je da u delti Nila nema dovoljno kamena koji bi se mogao rabiti za arhitektonska zdanja (osim onoga koji bi se donosio iz udaljenih kamenoloma, a taj se uglavnom rabio samo za neke dijelove hramova i palača), pa su stoga Egipćani bili primorani zidati opekama (što se izvanredno uklapa u biblijski izvještaj). Već je ranije spomenuto da je Tell el-Daba bila nastanjena još u vrijeme 12. dinastije (vrijeme Josipa). Nažalost, pronalasci iz ovih slojeva nastanjenosti nisu donijeli nikakve zapise koji bi otkrili ime toga grada iz Josipova vremena. Kad je ovaj grad bio uništen, dolaze Hiksi koji ga ponovo zidaju i daju mu ime Avaris. Ahmose, osnivač 18. dinastije, protjeruje Hikse

iz Egipta (oko 1570. godine prije Krista). Tijekom ovih zbivanja Avaris biva osvojen i uništen. Odmah u početku vladavine ove dinastije isti je grad bio ponovo sazidan (Hoffmeier 1997: 122). Kasnije, grad je bio opasan obrambenim zidinama i nekako u isto vrijeme ogromne zgrade-skladišta su bile zidane (Bietak 1994: 32—38). Prema grnčariji koja je pronađena u tim slojevima nastanjenosti jasno se vidi da se sva ta građevinska aktivnost događala u vrijeme Tutmozisa III. (1482.—1450. godine prije Krista) (Hein 1994: 39-43).

Uslijed toga što su Egipćani mrzili Hikse, jasno je da nisu nazivali ovaj grad Avaris. Nažalost, dosad nije otkriven ni jedan natpis koji bi nam otkrio kako se ovaj grad nazivao u vrijeme 18. dinastije. Kad je 18. dinastija gubila svoju prevlast, dolazi 19. dinastija (dinastija Ramsesa) te je ovo mjesto obnovljeno i Ramses II. mu daje novo ime, Pi-Ramses.

Prema biblijskom izvještaju, Josip je naselio svoju obitelj u Raamsesov kraj (Post 47,11). Premda egipatski zapisi ne otkrivaju ime naselja koje je postojalo na Tell el-Dabi iz Josipova vremena, sasvim je moguće da se ovaj grad nazivao Raamses. Nekoliko stoljeća poslije Josipa u Egipat dolaze Hiksi koji poslije rušenja zidaju novi grad i nazivaju ga Avaris. Kad je prošlo vrijeme Hiksa (oko dva stoljeća prije Izlaska, 1570. prije Krista) Egipćani ponovo preuzimaju kontrolu nad ovim područjem i obnavljaju gradove i naselja. Iako nam egipatski zapisi ne daju nikakav natpis s imenom ovoga grada, moguće je da je ovaj grad ponovo dobio ime Raamses, ime što ga je imao u prošlosti još prije Hiksa. Zatim u 13. stoljeću prije Krista, Ramses II. obnavlja ovaj grad i naziva ga Pi-Ramses.

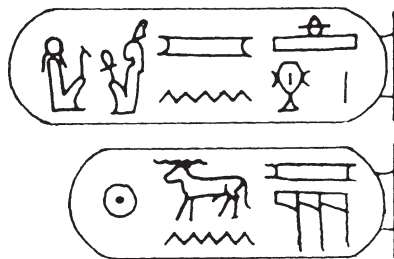
Iz svega se jasno može zaključiti da su gradovi Pitom i Raamses postojali prije Ramsesa II, te da nema nikakvog razloga zašto se Izlazak ne bi mogao dogoditi u vrijeme neke druge ranije dinastije, a ne u 13. stoljeću prije Krista, u vrijeme kad je vladao Ramses II.

Marneptin spomenik

Drugi argument koji neki arheolozi i teolozi koriste da bi dokazali kako su Izraelci izašli iz Egipta u 13. stoljeću prije Krista jest pojava imena Izrael na Marneptinom spomeniku, koji se pojavio u 13. stoljeću prije Krista. Marneptah je bio faraon 19. dinastije i vladao je Egiptom poslije Ramsesa II. Pošto je Ramses II. umro 1237. godine prije Krista, vjeruje se da je Marneptah počeo vladati iste godine i vladao je sve do 1223. godine prije Krista. Tijekom šeste godine svoje vladavine predvodio je jednu vojnu ekspediciju u Palestinu. Povodom ovog za njega važnog događaja dao je isklesati spomenik na kome je, osim ostalog, bio spisak gradova što ih je pokorio i nekih naroda što ih je sreo. U ovom se zapisu spominje Izrael kao narod, kao jedna etnička skupina koja je bila nastanjena u Palestini.

Dok je vršio arheološka iskapanja, Petrie je pronašao Marneptin spomenik 1896. godine u Tebi. Budući da na spomeniku piše da je ova ekspedicija održana šeste godine carovanja Marnepte, nije teško pronaći koja je to bila godina u egipatskoj povijesti (1221./1220. godina prije Krista).

Ovaj izvanbiblijski tekst se konstantno uporabljuje kako bi se dokazalo da Izraelci nisu bili u Palestini mnogo godina prije postanka Marneptina spomenika, što se izvors-

Merneptino ime

no uklapa u teoriju o Izlasku u vrijeme 13. stoljeća prije Krista. Prema pobornicima ove teorije, Izraelci su napustili Egipat u vrijeme Ramsesa II. Osim što je bio veliki ratnik, ovaj je faraon bio poznat po uporabi robova, nametnutom prinudnom radu i obvezama koje su morali ispunjavati. Tako mnogi zaključuju da je teško vrijeme za Izraelce nastalo upravo u vrijeme ovog faraona. Ako su se Izraelci našli u Obećanoj zemlji oko 1220. godine prije Krista, onda su napustili Egipat 1260. godine (40 godina lutanja u pustinji). Toj godini (1260.) treba dodati još 40 godina, kada je Mojsije morao pobjeći iz Egipta i boraviti u Sinajskoj pustinji (Izl 4,19; 7,7), što bi značilo da je vrijeme ugnjetavanja bilo oko 1300. godine prije Krista. U to je vrijeme Mojsije trebao imati 40 godina. Prema ovoj kronologiji, Mojsije se rodio 1340. godine, kada je ugnjetavanje bilo u punom jeku, jer je zahvaljujući samo čudu njegov život bio spašen. To bi značilo da je vrijeme ugnjetavanja počelo oko 1340. godine, oko dvadesetak godina prije početka vladanja prvog faraona ove dinastije, Ramsesa I. (1320.—1318. godine prije Krista). Pred kraj 18. dinastije (kada je trebalo otpočeti teško vrijeme za Izraelce) vlast faraona je bila jako slaba, što je i bio uzrok promjene dinastije. Teško je prihvatiti da bi se u vrijeme kada je dinastija bila na raspadanju ovakvi građevinski pothvati i masovna uporaba roblja mogli ostvariti. U tom slučaju ovakav kronološki podatak se ne uklapa sasvim dobro u teoriju Izlaska za 13. stoljeća.

Osim ovoga, postoji još jedna opaska kojoj treba posvetiti pozornost. Biblijski tekst govori o velikim teškoćama koje su došle na Egipat upravo prije samog Izlaska (desaet zala). Uslijed toga Egipćani su zamrzili Izraelce u punom smislu riječi. Ako su Izraelci nedugo prije Marnep-te napustili Egipat, sigurno je da bi ta mržnja još uvijek postojala. U spomeniku se ne kaže da je egipatska vojska učinila išta da bi se osvetila ovom novonastalom narodu zbog sveg zla što su ga pretrpjeli u vrijeme Izlaska. Čudno je da su Egipćani samo zamijetili postojanje ovog naroda a da ga nisu pokušali vratiti kao roblje natrag u Egipat.

Drugo što treba primijetiti jest da su Izraelci u Egiptu bili samo robovi, bez nekog drugog poznatijeg etničkog identiteta. Kad su Egipćani vidjeli ovu skupinu nekadašnjih robova, teško je vjerovati da bi ih prihvatili kao postojeću etničku skupinu (Izraelce) u istom rangu kao i ostale narode Palestine. Za Egipćane oni bi još uvijek bili samo skupina odbjeglih robova i ništa više. Ako su Izraelci napustili Egipat pred početak vladavine Marnepte, bilo bi prebrzo da ih Egipćani priznaju kao jaku etničku skupinu i posvete im značajno mjesto na svom spomeniku.

Premda je ovaj spomenik od velikog značaja u egipatskoj povijesti, ne može se tvrditi da se samo na temelju ovog dokumenta može utvrditi vrijeme Izlaska Izraelaca iz egipatskog ropstva. Ono što je očito jest da su Izraelci u vrijeme Marnepte već bili osnovani kao narod i da su bili priznati kao takvi među ostalim narodima Palestine, pa čak i od same velesile kao što je to bio Egipat. Da bi se uspjeli organizirati i steći takav status, bilo je potrebno nekoliko stoljeća, a ne samo nekoliko godina. Zbog toga je moguće da su Izraelci zauzeli Obećanu zemlju mnogo ranije no što je to kraj 13. stoljeća, kao što to neki znanstvenici pokušavaju prikazati.

Arheologija i Izlazak u 13. stoljeću

Neposredno prije Drugog svjetskog rata N. Glueck je vršio površinski pregled cijelog teritorija Transjordanije (Glueck 1934; 1935; 1939; 1951). U svom iscrpnom istraživanju ubilježio je oko 300 novih arheoloških lokaliteta koji dotad nisu bili poznati. Na temelju razbijene lončarije koju je sakupio na površini ovih lokaliteta zaključio je da je ovo područje bilo potpuno nenastanjeno između 2200. do 1200. godine prije Krista.

Drugim riječima, Edomci, Moabci i Amonci nisu postojali u Transjordaniji sve do 1200. godine prije Krista, što je kraj 13. stoljeća. Ovi pronalasci su uvelike pridonijeli sveopćem prihvaćanju kraja 13. stoljeća kao vremena u

koje su Izraelci napustili Egipat i krenuli za Obećanu zemlju kroz Transjordaniju.

Od vremena kada je Glueck posjetio Transjordaniju i načinio ovu studiju pa do danas prošlo je nekoliko desetljeća. U tom su razdoblju mnogi dodatni površinski pregledi kao i arheološka iskapanja izvršeni i novi podaci objelodanjeni. Na temelju ovih novih podataka jasno je da u Transjordaniji nije bilo takvog vremena kada nitko nije živio na tom području. Naprotiv, ovaj je dio Palestine bio nastanjen tijekom cijele svoje povijesti i sigurno je da su i Edomci, i Moabci kao i Amonci postojali u Transjordaniji prije 13. stoljeća (o ovim će podacima biti riječi kasnije).

Na kraju se može zaključiti da biblijski podaci koji su predstavljeni kao očiti dokazi o Izlasku u 13. stoljeću, ni otkriće Marneptinog spomenika, a isto tako ni arheološki podaci, ne pružaju dovoljno dokaza da su se ovi važni događaji u povijesti Izraela odigrali pred kraj 13. stoljeća prije Krista. Stoga je potrebno obratiti pozornost na drugo vrijeme i vidjeti ima li teorija o 15. stoljeću bolju podlogu, kako biblijsku tako i arheološku.

Teorija Izlaska u 15. stoljeću

Prema biblijskom izvještaju razvidno je da je od vremena kada su Izraelci izašli iz egipatskog ropstva pa do godine kada je Salomon otpočeo s izgradnjom Hrama prošlo točno 480 godina (1 Kralj 6,1). Većina biblijskih teologa i arheologa slažu se da je Salomon vladao Izraelom od 971. do 931. godine prije Krista. Neki smatraju da bi ovim godinama trebalo dodati još nekoliko godina, jer je Salomon vladao kao suvladar zajedno sa svojim ocem Davidom. To bi onda značilo da je Salomon otpočeo s izgradnjom Hrama negdje oko 970. godine, što bi stavilo vrijeme Izlaska oko 1450. godine prije Krista (Shea 1982: 233). U vrijeme tih godina Egiptom je vladala 18. dinastija, koja je još poznata kao dinastija Tutmozisa.

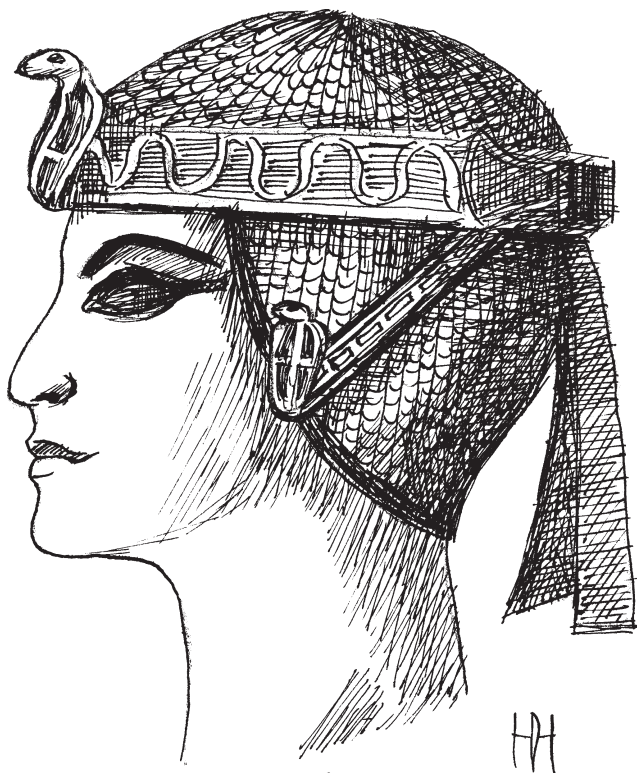
Osamnaesta dinastija

Ahmose I.	1580.—1554.
Ahmenhotep I.	1554.—1532.
Thutmosis I.	1532.—1518.
Thutmosis II.	1518.—1504.
Hatshepsut	1503.—1482.
Thutmosis III.	1504.—1450.
Amenhotep II.	1450.—1425.
Thutmosis IV.	1425.—1417.
Amenhotep III.	1417.—1379.
Amenhotep IV. (Akhenaton)	1379.—1362.
Smenkhare (suvladar 2 godine)	1364.—1361.
Tutankhamon	1361.—1352.
Ay	1352.—1348.
Horemhab	1348.—1320.

Tutmozis I. (1526.—1512. godine prije Krista)

Ova dinastija ne počinje s ovim faraonom, nego s Ahmoseom koji je bio u stanju istjerati omražene Hipse iz njihovog glavnog grada Avarisa, smještena u delti Nila i ujedno uništiti sve tragove njihova boravka u Egiptu. Ahmose je imao sina Amenhotepa I. i kćer koja je nosila isto ime kao i otac, Ahmose. Amenhotep I. je vladao Egiptom od 1546.-1527. godine prije Krista (Lasor 1982: 41) i, kad je umro, nije ostavio nasljednika koji bi sjeo na prijestolje umjesto njega. Stoga je loza faraona nastavljena s njegovom sestrom koja je bila udana za Tutmozisa I. (Gardiner 1964: 177). Tutmozis I. je automatski preuzeo prijestolje i otpočeo vladati Egiptom od 1527.—1512. godine prije Krista. Ni ovaj im bračni par nije uspio osigurati muškog nasljednika, već su imali samo kćer koja se zvala Hatšepsut.

Faraoni koji su vladali prije Tutmozisa I. uglavnom su bili zauzeti uspostavom vlasti i reda nakon istjerivanja Hiksa iz Egipta. Sada kad je kontrola i vlast bila uspostavljena, Tutmozis I. se mogao posvetiti više širenju egipatskog utje-

Amenhotep I.

caja i vlasti nad svojim susjedima. U prvom redu utvrdio je kontrolu nad Nubijom (južnim dijelom Egipta) a zatim se posvetio osvajanju Palestine pa čak i Mezopotamije, gdje je podigao svoj spomenik na rijeci Eufratu (Bunson 1991: 269, 270).

Kad je Mojsije bio pred faraonom i tražio odobrenje za oslobođenje Izraelaca, imao je 80 godina (Izl 7, 7). To znači da se rodio negdje oko 1530. godine prije Krista, što bi bilo negdje pred kraj vladavine Amenhotepa I. (1546—1527). Zbog naredbe o pogubljenju sve muške djece Mojsijeva je majka sakrivala Mojsija neko vrijeme i onda ga stavila u pripremljenu košaricu i pustila da plovi rijekom Nil. Prema

Princ Ahmose

biblijskom izvještaju, mali je Mojsije spašen zahvaljujući faraonovoj kćeri koja ga je usvojila (Izl 2,1-10). Sasvim je moguće da je to bila kćer Tutmozisa I. koja je se zvala Hatšepsut.

U Brooklynskom muzeju postoji dokument napisan na papirusu koji je pronađen još krajem 19. stoljeća. Američki je egiptolog Charles Wilbour boravio u Egiptu između 1881. i 1896. godine i tada je kupio ovaj dokument. Nakon njegove smrti dokument je bio pohranjen u jednom drvenom sanduku zajedno s ostalim važnim dokumentima. Tek 1935. godine postaje vlasništvo Brooklynskog muzeja. Dokument

Kraljica Ahmose

potječe iz oko 1740. godine prije Krista iz antičke Tebe. Na posljednjoj stranici ispisana je lista imena robova (slugu) koji su dobili svoju novu gospodaricu. Pored svakog imena postoji oznaka o podrijetlu imena (egipatsko ili azijsko/semitsko). Robovi i robinje koje su nosile azijska imena pripadaju sjeverozapadnoj grupi Semita (istoj pripadaju i Izraelci). Među ovim imenima je i osoba kojoj je bilo ime Šifra (Shanks 1998: 6, 72).

Šifra je poznata u biblijskom tekstu kao robinja/babica koja je dobila nalog od faraona da prilikom porođaja ubije svaku mušku bebu (Izl 1,15-22). Osim nje, istim se zanima-

Tutmosis I.

njem bavila i Pua, međutim njeno ime nije pronađeno na ovom dokumentu. Osim imena Šifre, na istom dokumentu postoje i ženski oblici imena Jisakar i Ašer (Albright 1954: 222—233). Iako ovaj dokument prikazuje imena osoba koji su boravili u Egiptu mnogo godina (oko 300 godina) prije Izlaska, očevidno da su to bili Semiti, koji su mogli biti i Izraelci.

Tutmozis II. (1512.—1504. godine prije Krista)

Ahmose nije bila jedina žena Tutmozisu I, već je imao nekoliko inoča. Jedna se od njih zvala Mutnofret i s njom je imao sina koji je poznat kao Tutmozis II. (Grimal 1993: 207). Drugim riječima, Hatšepsut je bila polusestra Tutmozisu II. Ovaj im rodbinski odnos nije smetao da stupe u bračnu zajednicu. Tako je Tutmozis II. nastavio s vladavinom nad Egiptom nakon smrti svoga oca Tutmozisa I. Na nesreću, Tutmozis II. nije vladao dugi niz godina, već je prerano umro tako da se ne zna mnogo o dostignućima ovog faraona. I on, kao i njegov otac, imao je više žena, tako da mu Hatšepsut nije bila jedina. Bračna zajednica između Hatšepsut i Tutmozisa II. nije donijela muškog nasljednika, već su imali samo kćerku koja se zvala Neferture (Grimal 1993: 207). Budući da je Tutmozis II. imao druge žene, naoko nije bilo problema oko budućeg nasljednika, jer mu se rodio sin koji je kasnije poznat kao Tutmozis III.

Hatšepsut (1504.—1482. godine prije Krista)

Kad je njen muž Tutmozis II. iznenada umro, a Tutmozis III. još tada bio malo dijete, Hatšepsut je proglasila sebe kao legitimnu nasljednicu dok Tutmozis III. ne odraste. Tada je još, u početku, smatrala sebe suvladarom. Podaci se o ovom suvladarstvu mogu vidjeti na jednom spomeniku podignutom nedugo nakon smrti Tutmozisa II, na kojemu piše sljedeće:

Njegov je sin uzeo njegovo mjesto kao kralj Dvije zemlje i on je bio legitimni nasljednik svoga oca. Njegova sestra, božja žena Hatšepsut, upravljala je zemljom: Dvije zemlje su bile pod njenom upravom i njoj su se plaćali porezi (Grimal 1993: 207).

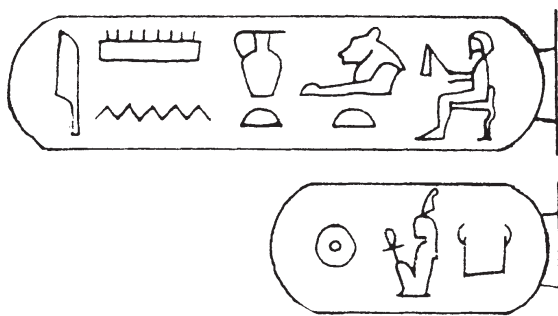
Međutim ovo suvladarstvo nije predugo trajalo i Hatšepsut je proglasila sebe kao jedinog legitimnog vladara cijelog Egipta. Ovo se dogodilo već dvije ili tri godine na-

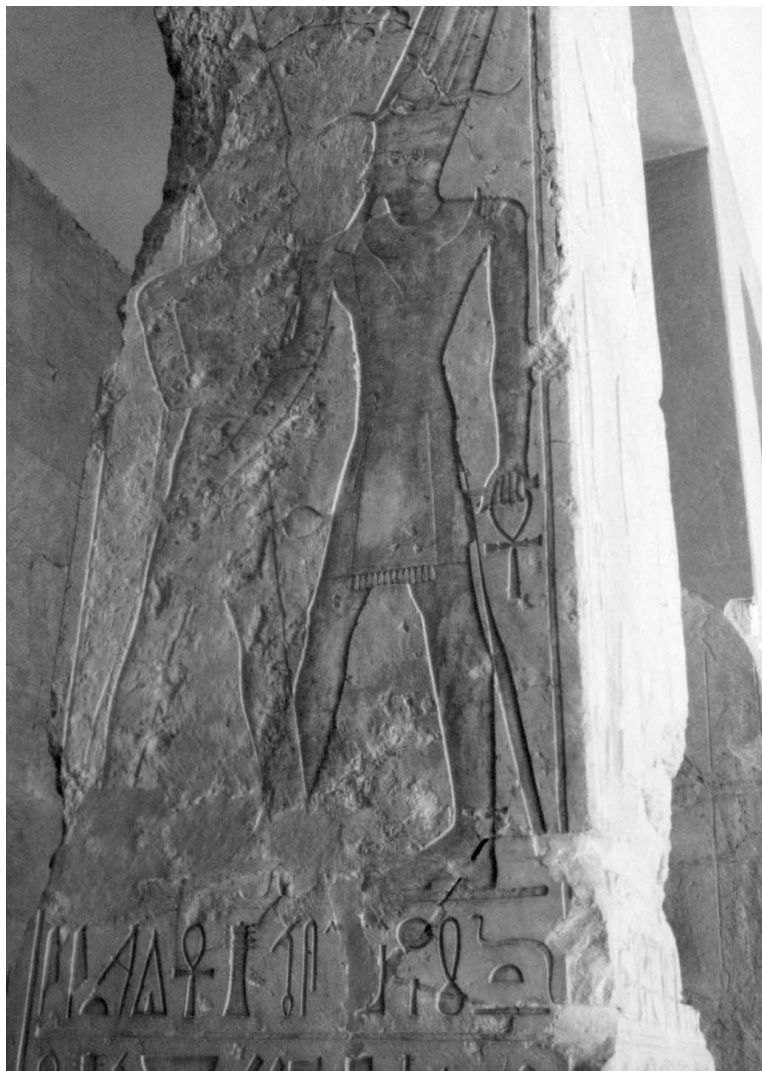
Hatšepsut

kon smrti njenog muža Tutmozisa II. (Grimal 1993: 207). Uspješno se eliminiranje Tutmozisa III. moglo realizirati uslijed toga što je Hatšepsut imala mnogobrojne pristaše u svom dvoru koji su bili ne samo ugledni i utjecajni nego i moćni. Jedan se od njih zvao Senenmut, koji je bio glavni učitelj i tutor njene kćeri Neferure. Ovaj je moćni službenik bio njen glavni glasnogovornik, koji je promicao legitimnost njenog vladanja, budući da je ona bila jedina osoba koja potječe od prave kraljevske loze. Osim toga, ovaj Senenmut je bio upravitelj svih graditeljskih pothvata kojih je bilo u izobilju u vrijeme Hatšepsut.

Iako je bila žena, Hatšepsut se odijevala kao muškarac u vrijeme kad su se rješavala važna državna pitanja u njenom dvoru. Čak je išla toliko daleko da je i na spomenicima prikazana u tradicionalnoj nošnji faraona i s umjetnom bradom. U vrijeme svoje vladavine posvetila se gradnji raznih hramova i spomenika, tako da neke veće vojne aktivnosti za njenog vladanja nije bilo (Gardiner 1964: 185—188). Za ostvarenje ovih graditeljskih pothvata bilo je potrebno neograničeno mnoštvo robova, pri čemu je moguće da su Izraelci odigrali glavnu ulogu. Pred kraj je njene vladavine Tutmozis III. bio dvadesetak godina star a istodobno i ogorčen što mu Hatšepsut ne dopušta pristup na prijestolje.

Ime kraljice Hatšepsut

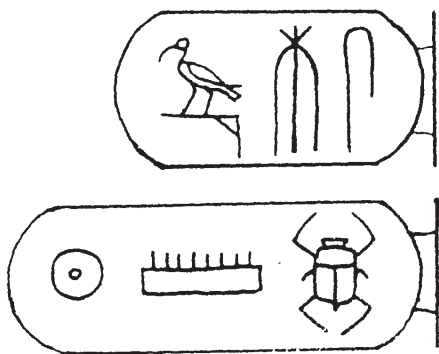
Ukoliko je biblijska kronologija ispravna, Mojsije je imao 40 godina u vrijeme 1490. godine prije Krista, što je upravo osam godina prije smrti kraljice Hatšepsut. Budući da je mrzila Tutmozisa III, logično je očekivati da je Moj-

sije bio njen najomiljeniji i jedini kandidat koji bi je mogao naslijediti. Međutim razočaranje je došlo kada je Mojsije ubio nekog Egipćanina i time zauvijek izgubio mogućnost da dođe na prijestolje Egipta. Znajući ovo, razočarana i u gnjevu što se njeni snovi neće moći ispuniti, nije čudo što je tražila Mojsija da mu se osveti, zbog čega je bijeg iz Egipta za Mojsija bila jedina mogućnost da spasi svoj život.

Tutmozis III. (1482.—1450. godine prije Krista)

Kad je Hatšepsut najposlije umrla, Tutmozis III. nije oklijevao s odmazdom. Svi oni koji su je podupirali izgubili su svoje živote. Osveta je išla čak toliko daleko da su uništavali i grobnice onih koji su umrli prije nje a kosti pokojnika oskvrnjavali. Što se tiče same Hatšepsut, svi su njeni spomenici bili sustavno uništavani, svaki kamen koji je nosio njeno ime je uništen i ostaci kamena uporabljeni kao građevni materijal. Ako bi se gdje još i moglo raspoznati njeno ime, taj je kamen tako stavljen u zidine da se natpis ne vidi.

Osim toga što je trebao utvrditi svoju vlast unutar Egipta, Tutmozis III. je težio da granice Egipatskog Carstva budu proširene i kontrola nad ostalim krajevima uspostav-

Ime Tutmozisa III.

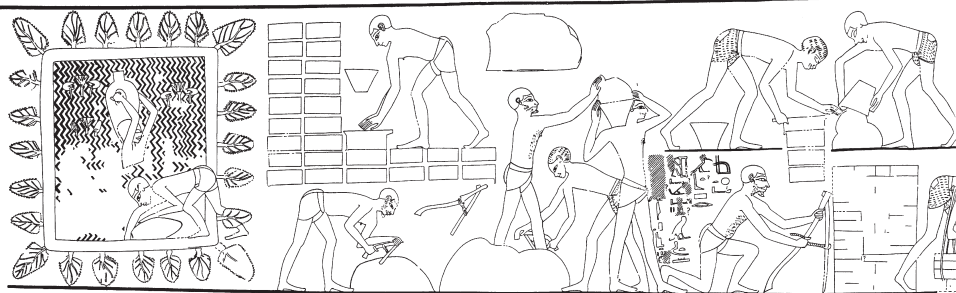
Tutmosis III.

ljena. Od dvadeset treće godine svoje vladavine pa do kraja života predvodio je 17 vojnih ekspedicija (u prosjeku gotovo svake godine jednu) (Grimal 1993: 213). Jedna od najpopularnijih ekspedicija bila je ona protiv kanaanskih saveznika kod grada Megidda, a zapisana je na zidovima hrama Amuna u Karnaku (Smith 1931: 390). Da bi došao u dolinu u kojoj se nalazio Megiddo sa svom vojskom koalicije, Tutmosis III. je imao na izboru dva prolaza, sje-

verni koji se zvao Abu Shusheh i južni kojem je ime nepoznato. Cijela ova dolina je bila pod prirodnom zaštitom planinskog vijenca koji ju je štitió od izravne neprijateljske navale. Postojala su dva tradicionalna prolaza kroz planinski vijenac i generali kanaanske vojske dobro su znali da Egipćani moraju proći kroz jedan od njih da bi došli do doline. Da ne bi bilo zabune, zasjede su postavljene na oba prolaza tako da Egipćani budu, koji god od njih izabrali, napadnuti i uništeni.

Ovo je isto znao i sam Tutmozis III. Ni jedan od prolaza mu nije bio po volji, jer je znao da će izgubiti podosta vojnika dok se probije do doline Megidda. Kad je sazvaó svoje generale na savjetovanje, bilo je rećeno da se možda može naći neki treći prolaz koji neće biti branjen. Treći je prolaz doista postojao, koji se zove Musmus prolaz, ali je bio toliko uzan da je bila prava ludost izabrati ga. Većina se generala usprotivila uporabi ovog prolaza, ali je Tutmozis III. bio uporan i neumoljiv. Naredio je da se uporabi upravo ovaj prolaz. Sam faraon je bio na ćelu kolone koja se, zbog uskog prolaza, rastegla na oko 20 kilometara, a trebalo im je 12 sati da bi prošli kroz njega (Cline 1998: 39). Koalicija kanaanske vojske nije ni slutila da bi faraon bio toliko naivan i uporabio ovaj opasni uski klanac pa stoga i nisu postavljali zasjede oko njega, već su postavili svu svoju vojsku na ona dva prva prolaza. Tutmozis III. uspješno se provukao kroz uski klanac i našao neprijateljima iza leđa. Zbunjeni i u panici, Kanaanci kao da i nisu pružali neki veći otpor, tako da je Megiddo bio osvojen a koalicija kanaanske vojske u cijelosti ponižena i poražena (Grimal 1993: 213, 214).

Budući da je većinu svoga vremena koristio na vojne ekspedicije, trebao je osnovati polazno mjesto iz delte Nila, jer je to područje blizu Palestine. Iako je njegova prijestolnica bila u Thebi, za ostvarenje svojih vojnih ambicija morao je osnovati centar u delti, u kojem će biti spremljen sav plijen donesen iz Palestine i Mezopotamije. Zbog toga su mu bila potrebna skladišta i mnoštvo robova koji će ih

graditi. Prema biblijskom tekstu (Izl 1,11), upravo su Izraelci bili primorani graditi ovakve postaje. Osim toga, da bi imao kontrolu nad robljem i da bi bio što bliže neprijateljskom teritoriju, moguće je da je većina njegovih vojnika bila stacionirana upravo u delti zbog brzih akcija.

Proizvodnja opeka, kao i njihova uporaba, poznati su u Egiptu još od starih dana. Prva je uporaba opeka zabilježena u vrijeme Starog carstva ili vrijeme piramida tijekom trećeg milenija prije Krista. Kasnije u vrijeme XII. dinastije, negdje u 18. i 19. stoljeću prije Krista, dolazi novi zapis o proizvodnji opeka i njihovoj uporabi. Uz to u jednoj kapelici koju je dao sažidati jedan vizir iz XVIII. dinastije pronađen je zanimljiv natpis i crtež. Ime ovog vizira je Rekhmire, koji je živio u vrijeme Izlaska. Približno vrijeme ovog natpisa je 1450. godina prije Krista. Na crtežu su prikazani robovi u punoj proizvodnji opeka. Dok jedni

donose vodu, drugi prave blato, treći spremaju blato u kalupe, a ostali odnose gotove opeke do mjesta gradnje (Davis 1943: 55; Nims 1950: 22—28; Kitchen 1976: 137—147; 1981: 45).

Nadglednik je robova koji su pravili opeke u Egiptu bio zvan “šar” (u prijevodu gospodar robova). To je isti izraz kao i u hebrejskom jeziku, a pojavljuje se u natpisu Tutmozisa III. na crtežu u Tebi. Na njemu je prikazan jedan takav nadglednik s velikim bičem u ruci (Kaiser 1998: 84). Ova scena jasno prikazuje da su u vrijeme ove dinastije i naročito u vrijeme Tutmozisa III. robovi bili uključeni u proizvodnju opeka i gradnju raznih zdanja. Osim toga narodi semitskog podrijetla bili su primoravani na ovakve građevinske pothvate, i još k tome su ih nadglednici s bičem poticali na bolju i bržu proizvodnju, upravo kako to i sam biblijski tekst opisuje (Izl 5,6-14).

Proizvodnja opeka je zabilježena i u kasnijim razdobljima, tako da se ne može na temelju ovih zapisa odrediti vrijeme Izlaska, ali se može ilustrirati biblijski izvještaj koji spominje Izraelce koji su bili primorani praviti opeke za gradnju faraonovih zdanja. Opeke su bile glavni građevni materijal, budući da kamena u delti Nila nije bilo. Za neke važnije zgrade, palače i hramove, kamen je bio dovučen iz kamenoloma, koji su obično bili smješteni u južnom dijelu Egipta, i prevezen Nilom do mjesta gradnje. Proizvodnja opeka u delti je bila u cijelosti realna i opravdana, upravo kako to i Biblija opisuje. U tom slučaju Tutmozis III. je upotrebljavao raspoloživu radnu snagu za izgradnju potrebnih zdanja za svoje ekspedicije.

Pred kraj svojeg života postavio je svoga sina Amenhotepa II. da bude suvladar s njim (Redford 1965: 108-122). Posljednje godine vladanja Tutmozisa III. (1450. godine prije Krista) njegov se sin Amenhotep II. uputio na svoju prvu vojnu ekspediciju u Palestinu. Da bi ga podržao i ohrabrio, a i što prije čuo vijesti o ishodu ekspedicije, sasvim je moguće da je i sam faraon Tutmozis III. tom prilikom boravio u nilskoj delti. Ako je ova tvrdnja istinita,

onda je upravo on bio faraon s kojim je Mojsije pregovarao o oslobođenju Izraelaca iz ropstva. Iste godine kada je Amenhotep II. boravio u Palestini Tutmozis III. je umro. Bilo je to 1450. godine prije Krista, što je ujedno i godina Izlaska.

Prema biblijskom tekstu (Izl 12,29), svi prvorođenci Egipta izgubili su živote u vrijeme desetog zla. Čak ni prvorođenac faraona, koji je trebao naslijediti prijestolje, nije bio pošteđen. U vrijeme ovih događaja faraonov sin Amenhotep II. nije bio u Egiptu, već je — kao što znamo — vojevao u Palestini protiv Kanaanaca. Osim toga, Amenhotep II. i nije prvorođenac Tutmozisa III. Prvorođenac Tutmozisa III. zvao se Amenemhet i umro je još u početku njegove vladavine mnogo godina prije Izlaska (Redford 1965: 108). To bi značilo da ni jedan od sinova Tutmozisa III. nije stradao u vrijeme desetog zla. Tko je onda bio i čiji je sin onaj koji je umro u vrijeme zala? Amenhotep II je imao nekoliko sinova, a naslijedio ga je Tutmozis IV, iako se zna da nije bio najstariji sin Amenhotepa II. i nije trebao biti faraon, što je i sam priznao u svojim zapisima. Stoga je i moguće da je najstariji brat Tutmozisa IV. bio onaj koji je stradao tijekom desetog zla (Redford 1965: 114). U tom su slučaju u vrijeme Izlaska faraon Tutmozis III. i njegov unuk izgubili svoje živote.

Amenhotep II. (1450.—1425. godine prije Krista)

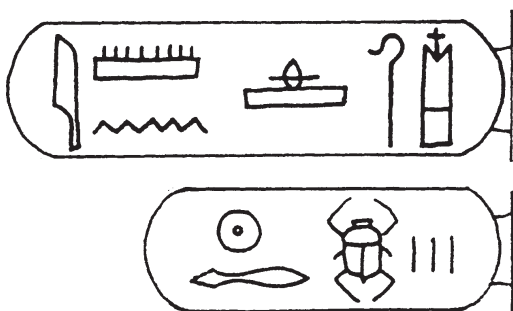
Već je u početku svoje vladavine Amenhotep II. morao vojevati u Palestini protiv pobunjenika koji su iskoristili priliku što je Tutmozis III. bio nemoćan i nekoliko svojih posljednjih godina nije predvodio nikakve ekspedicije. Stoga se njegov nasljednik morao upustiti u tu avanturu da bi razbio ustanak, a i da bi pokazao kako je Egipat još uvijek svjetska sila kojoj se treba pokoravati. Sa sobom je doveo nekoliko kanaanskih prinčeva kao trofeje svoje pobjede. Ovo ništa nije bilo neuobičajeno, jer su svi faraoni dovodili vođe pobunjenika iz dvaju razloga. Prvo, da bi pokazali

Amenhotep II.

svoju slavu i uspjeh pred svojim narodom u paradnoj procesiji. Iza ove procesije zarobljenici bi se svrstavali u redove robova i zauvijek ostajali u Egiptu ili bi ih prodavali. Drugi razlog je u tome što su pobunjenici koji su preživjeli ostajali bez svojih vođa i tako bili neorganizirani za bilo kakvu drugu pobunu.

Međutim, kad se Amenhotep II. vratio s ovog ratnog pohoda, poubijao je sve vođe kanaanskih pobunjenika i njihove glave povješao na lađu kao izložbu koja je plovila Nilom (Breasted 1906: 319). Ovakav je neuobičajeni čin posvema razumljiv ako se uzme u obzir na kakvu je situaciju Amenhotep II. naišao kad se vratio u Egipat. Njegov je otac bio mrtav, a također i njegov sin. Osim toga, ovi su

Ime Amenhotepa II.

pobunjenici bili razlog zbog kojih je on morao biti udaljen od svoga oca u tako kritičnim trenucima. Dalje, odbjegli hebrejski robovi bili su istog podrijetla (Semiti) kao i ovi pobunjenici, i osveta je bila neizbježna. Uz to, ovo je bila prva godina u kojoj je Amenhotep II. vladao kao samostalni vladar i trebao je pokazati što će se dogoditi onima koji se usude podići protiv njega.

Četiri godine poslije ovog incidenta Amenhotep II. ponovno se uputio u Palestinu na vojni pohod. Ovoga je puta doveo 3600 robova u Egipat. Nakon toga uslijedio je još jedan pohod, u kome se Amenhotep II. hvali da je doveo gotovo 90 000 robova (Pritchard 1955: 247). Ovo je mogla biti zamjena za odbjegle Hebreje. Amenhotep II. je gajio posebnu mržnju prema Semitima, što je i izrazio na nekoliko mjesta (Gardiner 1964). Ovo je dovoljan dokaz da su Semiti bili neprestano u njegovim mislima, što je i razumljivo shvaćajući da su upravo Semiti bili odgovorni za smrt njegova oca, pa i sina.

Čini se da se teorija o Izlasku u 15. stoljeću bolje uklapa u egipatsku povijest negoli teorije o 13. stoljeću. Osim toga što biblijska kronologija očito sugerira da su se ovi važni događaji odigrali u vrijeme 18. dinastije, egipatski zapisi o drevnim faraonima podupiru biblijsku povijest. Ni za ijedne dinastije nije bilo toliko problema oko muškog nasljednika kao u vrijeme 18. i zbog tih je problema prihvaćanje

Mojsija kao kandidata za egipatsko prijestolje bilo moguće upravo za dinastije Tutmozisa. Osim toga, faraon Tutmozis III. je umro u istoj godini Izlaska, što odgovara tvrdnjama mnogih komentatora da je prema biblijskom tekstu (Ps 136, 15) i sam faraon završio svoj život u vodama Crvenog mora.

Egipatska zla

Biblijski zapis slikovito opisuje kako je sam Bog prilikom oslobađanja Izraelaca iz ropstva nanio velike štete kako na biljnom tako i na životinjskom svijetu (Izl 7-11). Ustvari mnogi drže da se ovdje Bog obračunava s egipatskim bogovima da bi dokazao faraonu kako je izraelski Bog onaj koji vlada svemirom (Knight 1976: 62—79; Aling 1981: 103—110; Davis 1986: 98—153). Čini se da ovakav stav podupire i sam biblijski tekst u kome se kaže: “Ja, Jahve, kaznit ću i sva egipatska božanstva” (Izl 12,12). Još u ranijim iskazima (Izl 10,2) biblijski tekst nam objašnjava da će se pripovijedati u budućim naraštajima ono što je Bog učinio Egipćanima i njihovim bogovima. Riječ koju je biblijski pisac ovdje upotrijebio, a prevedena je na hrvatski jezik kao “učinio”, jest **לל** (*alal*), što u stvarnosti znači “ismijao” ili “narugao se” egipatskim bogovima.

Poznato je da su Egipćani imali mnogobrojna božanstva kojima su se klanjali i služili im. Tijekom prvoga zla Bog je pretvorio vodu u krv (Izl 7,14-24). Budući da je rijeka Nil jedina rijeka u Egiptu i da sjetva i žetva uvelike ovise o godišnjim izljevima Nila u obližnje ravnice, Egipćani su držali da je Nil jedno od važnijih božanstava. Ovo se božanstvo zvalo Hapi, a predstavljeno je likom bradata čovjeka sa ženskim prsima i velikim trbuhom (trudnoća). Mnoge su pjesme ispjevane o ovom bogu koje govore o njemu kao onomu koji omogućuje život u cijelom Egiptu. Uska povezanost lika ovog božanstva predstavlja plodnost koju Nil donosi sa sobom poslije izlivanja vode iz riječnog korita. Time što je voda Nila pretvorena u krv,

poplavljeni Nil ni u kom slučaju ne bi koristio u ratarstvu.

Tijekom drugoga zla žabe izlaze iz vode i preplavljuju zemlju (Izl 8,1-6). Egipćani su smatrali žabu simbolom božanske moći koja je predstavljala plodnost. Jedno od važnijih božanstava je bila božica Hekhet, a bila je predstavljena likom žene sa žabljom glavom. Ona je bila žena bogastvaratelja Khnuma, predstavljena likom lončara koji oblikuje ljudska tijela na lončarskom kotaču. Kad su ljudska tijela uobličena, božica Hekhet udahnuje u njih život i služi kao babica prigodom porođaja. Isto tako Hekhet ima zadaću kontrolirati množenje žaba time što zaštićuje krokodile koji jedu žabe (Knight 1976: 62).

Treće i četvrto zlo je usmjereno k letećim insektima (Izl 8, 16-24). U trećem zlu se pojavljuju komarci. Hebrejski tekst koristi riječ קִנָּם (*kinnam*), koja se uglavnom prevodi s “uši” (Koehler i Baumgartner 1985: 443). Četvrto zlo opisuje navalu obada. Oba su zla usmjerena prema egipatskom božanstvu Khepreru, koji je predodčen likom leteće bube (Knight 1976: 62—64).

Peto zlo dolazi na stoku (Izl 9,1-7). Egipćani su, kao i mnoge druge nacije antičkog svijeta, štovali boga koji je predodčen likom bika. Bik je bio bog plodnosti, a ime mu je bilo Apis. Osim toga, bikovi su bili utjelovljenje bogova Ptah i Re (Knight 1921: 160). Zatim postojala su mnoga druga božanstva čiji su likovi na sebi imali životinjska obličja, kao što su Isis (kraljica bogova) i Hathor (zaštitnik kralja).

Šesto zlo dolazi na egipatski narod u obliku čireva (Izl 9,8-12). Čini se da je ovo zlo upućeno na račun božice Sekhmet, koja je bila zadužena za ozdravljenje od raznih bolesti. Ovo je božanstvo predodčeno likom čovjeka koji ima glavu lava (Posener 1962: 256). Osim ovoga, postojalo je i drugo božanstvo koje je bilo zaduženo za liječenje, a zvalo se Amon-Re (Pritchard 1955: 369).

Sedmo zlo dolazi u obliku tuče (Izl 9,13-35). Ova je katastrofa usmjerena protiv nekoliko egipatskih božanstava.

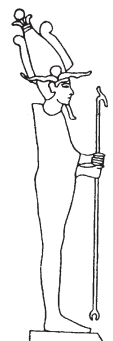
SĚTH

HORUS

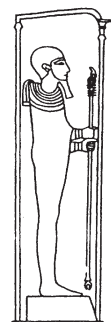
ISIS

OSIRIS

MĪN

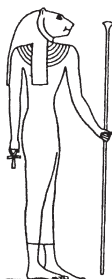
PTAḤ

RĚ-ḤARAKHTI

AMEN-RĚ

BAST

CHNŪM

MĀ'E

THOTH

Neka od glavnih egipatskih božanstava

va. Nut je bila božica neba i nebeskog svoda, bog Šu je bio onaj koji drži nebeski svod i Tefnut je bila božica vlage. Svi su ovi bogovi pokazali svoju nemoć kada je Jahve djelovao protiv njih.

Skakavci su bili predstavnici osmog zla (Izl 10,1-20). Bog Senehem je bio zadužen za zaštitu od ovakve vrste katastrofe (skakavaca). Čak je i na jednom spomeniku iz Tanisa (delta Nila) napisana pjesma u kojoj se mole bogovi za zaštitu od najezde skakavaca (Currid 1997: 112).

Deveto zlo dolazi u obliku tame koja prekriva cijelu egipatsku zemlju (Izl 10, 21-27). Drevni Egipćani su vjerovali da je Amon-Re personifikacija Sunca, i kao takav bio je njihovo glavno božanstvo. Vjerovali su da Amon-Re u svom izlasku na istoku predstavlja novi život i uskrsnuće. Međutim, kad sunce zađe iza horizonta na zapadu, Amon-Re predstavlja smrt i podzemlje. Tijekom ovog zla Jahve zamračuje sunce; Amon-Re je bio skriven u nemogućnosti da isijava svjetlost na one koji mu služe. Tijekom devetog zla Amon-Re nije izašao i više nije davao život, već je širio smrt i očaj (Rendsburg 1988: 3-15).

U desetom zlu Jahve ustaje protiv samog faraona, koji je bio smatran božanstvom, a isto tako i protiv njegova naslijeđa (Currid 1997: 113). Ovdje, kao i u svim ostalim zlima, faraon igra ključnu ulogu. Važnost faraona u svim tim događajima vidi se u tome što je on bio namjesnik neba u očuvanju reda i sveopćeg sklada, ne samo u svome carstvu nego i u cijelom svemiru (Frankfort 1948: 51-56; Morenz 1973: 12—13). Faraon, koji održava ovaj sklad i red, može očekivati izlivanje Nila koje donosi plodnost i bogatu žetvu. Uz to će i Sunce i Mjesec pravilno funkcionirati prema predodređenom skladu i redu (Hoffmeier 1997: 153). Radi asocijacije između ovog sklada i vladanja nad Egiptom, egipatski su vladari bili zaslužni za sveopći napredak zemlje, kako na ekonomskom i društvenom tako i na političkom planu. Egipatska zla jasno pokazuju da faraon nije bio u stanju održati ovaj sklad i red, već je Jahve onaj koji kontrolira prirodu.

Put Izlaska

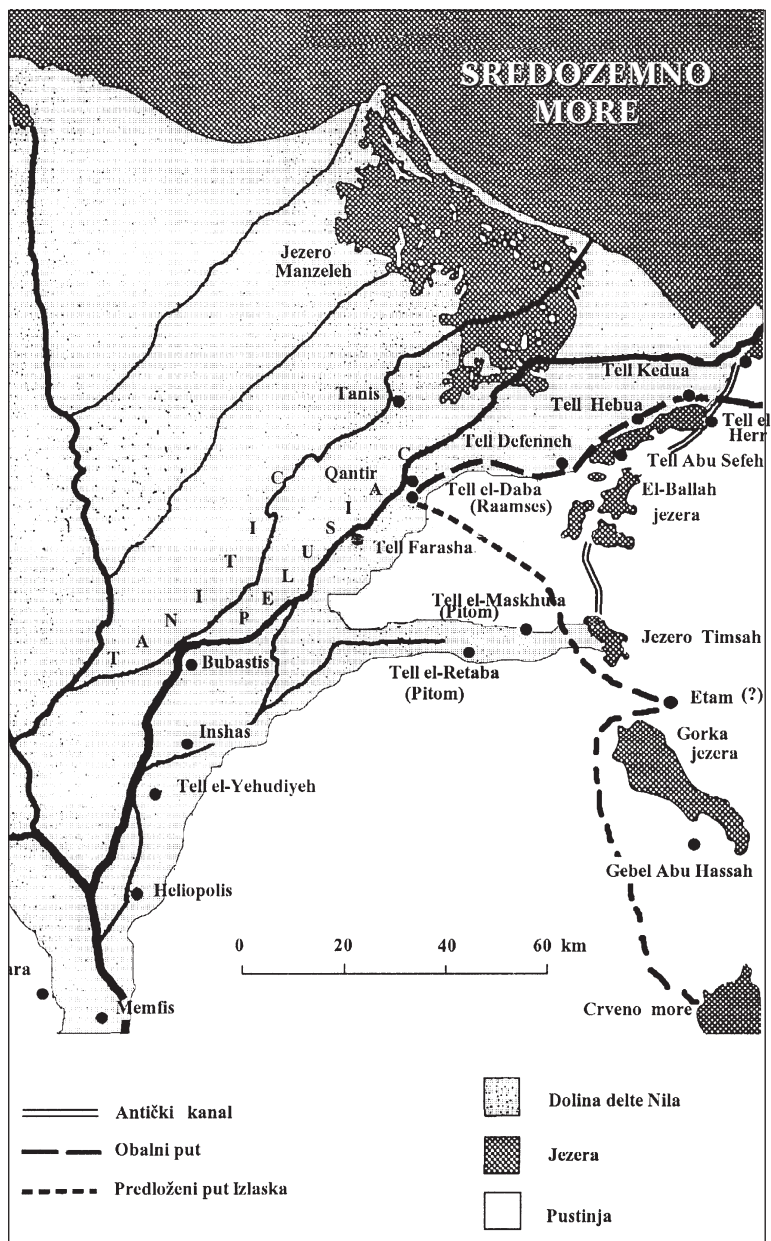
Kad su Izraelci najposlije dobili svoju slobodu i jamstvo od samog faraona da mogu napustiti Egipat, krenuli su od Raamsesa do Sukota (Izl 12,37). Od Sukota su krenuli prema Etamu, gdje su se utaborili (Izl 13,20), da bi došli do Pi-Hahirota, koji se nalazi između Migdola i mora, nasuprot Baal-Sefonu (Izl 14,2).

Sukot

Prema biblijskom tekstu ovo je bilo prvo mjesto pored kojeg su Izraelci prošli napustivši Raamses (Izl 12,37). Većina egiptologa i ostalih znanstvenika drže da bi najbolji kandidat za biblijski Sukot trebala biti Tell el-Maskhuta, lokalitet koji je udaljen od Tell el-Retabe (Pitoma) oko 15 km. U antičko doba Tell el-Maskhuta je bila poznata u egipatskim zapisima kao *Tjeku* (Seely 1992: 217). U početku Tjeku je bio područje, ali je kasnije i jedan lokalitet dobio isto ime. Ime Tjeku pojavljuje se u egipatskim zapisima još u vrijeme 18. dinastije (dinastija Izlaska) (Hoffmeier 1997: 180). Tjeku (Sukot) bila je egipatska utvrda koja je čuvala pristup egipatskom teritoriju s istočne (pustinjske) strane. Stoga su Izraelci pazili i obazrivo se kretali između ovih utvrda kojih je bilo dosta u tom kraju (Hoffmeier 1997: 181).

Etam

Etam je bilo mjesto u kojem su se Izraelci utaborili poslije Sukota (Izl 13,20). Biblijski tekst daje dodatno objašnjenje naznačivši da se Etam nalazi na rubu pustinje. Dosad je bilo nekoliko pokušaj identificiranja ovog biblijskog mjesta (Gorg 1992: 644; Hoffmeier 1997: 182). Svi dosadašnji pokušaji nisu donijeli nikakve uvjerljive rezultate. Uslijed toga što Biblija označava da je to mjesto blizu pustinje, najbolje je prihvatiti da se ono nalazilo negdje na sjeveroistočnoj strani Gorkih jezera.

Što se tiče Pi-Hahirota, koji se nalazi između Migdala i Baal-Sefona, znanstvenici nisu uspjeli identificirati ni jedno od ovih mjesta. Biblijski tekst ističe da se u blizini nalazilo more (Izl 14,2), gdje su ih stigli faraonovi konjanici i sva njegova vojska (Izl 14,9). Nakon dolaska egipatske vojske Bog provodi Izraelce kroz Crveno more, u kojem su egipatski vojnici izgubili svoje živote, i na taj je način egipatska vojska doživjela svoj nezapamćeni poraz.

Put prema Sinaju

Mišljenja s obzirom na pitanje puta kojim su Izraelci putovali do Sinaja su podijeljena. Podjela je uslijedila zbog toga što se biblijski povjesničari i arheolozi ne slažu u identifikaciji gore Sinaj ili Horeb. Uslijed toga su uslijedile tri teorije o putu Izlaska Izraelaca iz egipatskog ropstva: sjeverni, centralni ili središnji i južni put.

Sjeverni put

Prema ovoj teoriji, Hebreji su se uputili iz gošenskog kraja prema Obećanoj zemlji najkraćim putem, uz obalu Sredozemnog mora. Nakon stanovita vremena našli su se u Kadeš Barnei. Ovo je mjesto uspješno identificirano i većina arheologa smatra da se Kadeš Barnea nalazila na ruševinama današnjeg 'Ain Quadeirata (Dothan 1977: 697—698). U blizini ovog mjesta nalazi se nekoliko planina, od kojih bi Jebel Halal trebala biti biblijsko brdo Sinaj, gdje je Mojsije dobio Deset zapovijedi.

Mnoge su ozbiljne primjedbe upućene na račun ove teorije. Teško je prihvatiti da su Izraelci išli ovim putem, jer je to bio tradicionalni put kojim su Egipćani putovali kad su išli na svoje osvajačke pohode. Upravo ovaj dio Egipta je bio načišćan mnogobrojnim tvrđavama između kojih je bilo nemoguće proći neopažen (Hoffmeier 1997: 187). Osim toga u vrijeme Izlaska Amenhotep II. je boravio u Palestini na svom prvom vojnom pohodu i teško je prihvatiti ideju

da su Izraelci išli istim putem u Palestinu kojim se Amen-hotep II. trebao vratiti sa svom svojom vojskom. Zbog mogućnosti susreta s Egipćanima Izraelci bi sigurno izabrali neki drugi put do Obećane zemlje. Osim toga, u biblijskom tekstu (Pnz 1,2) kaže nam se da je mjesto na kojemu su Izraelci dobili Deset zapovijedi udaljeno devet dana od Kadeš Barnee, dok je Jebel Halal u neposrednoj blizini Kadeš Barnee. Zbog toga je potrebno potražiti neki drugi put kojim bi Izraelci putovali u Palestinu.

Središnji ili centralni put

Postoji jedna skupina teologa koji smatraju da brdo Sinaj nije smješteno na Sinajskom poluotoku, već njegov lokalitet treba tražiti na području Saudijske Arabije. Razlog za ovakvu teoriju nalazi se u pretpostavci da brdo koje bi moglo biti Sinaj mora imati neke ostatke aktivnog vulkana, jer je upravo to bila manifestacija Božjeg djelovanja kada je Bog razgovarao s Mojsijem. Jedino takvo brdo danas se može naći u Saudijskoj Arabiji na najjužnijem dijelu Aqabskog zaljeva, a danas se zove El Khrob.

Drugi razlog za ovu teoriju nalazi se u biblijskim podacima koji govore da je Mojsije, kad je bio u izbjeglištvu, boravio kod Midjanaca (Izl 3,1; 18,1). Upravo se ovaj dio Arabije smatra tradicionalnim mjestom na kojemu su nekada živjeli Midjanci na čijem se teritoriju nalazi El Khrob. Prema tome, drže oni, Izraelci su prešli Sinajski poluotok najkraćim putem od početka Sueskog zaljeva prema Ezi-on-geberu, koji se nalazi na početku Aqabskog zaljeva, da bi zatim skrenuli prema jugu, gdje se nalazi brdo Horeb na kojemu je Mojsije primio Deset zapovijedi.

Primjedbe koje su upućene na račun ove teorije vrlo su ozbiljne, što je čini u potpunosti neprihvatljivom. U prvom redu Mojsije je bio vezan za Kenijce (Suci 1,16; 4,11). Kakav je odnos ovih Kenijaca bio s Midjancima dosad nije u potpunosti poznato, ali se vjeruje da su Kenijci bili jedan od klanova koji je pripadao midjanskom plemenu. Kenijci

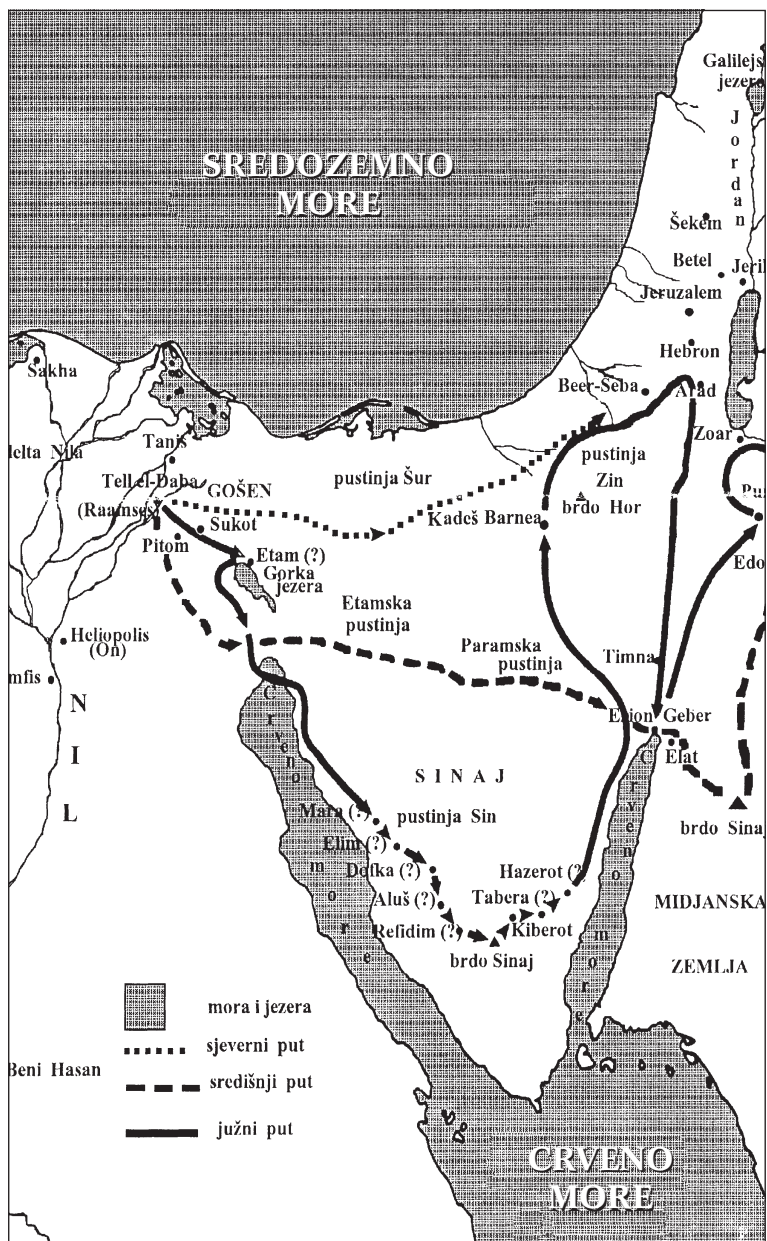
su se bavili metalurgijom i njihov boravak na Sinajskom poluotoku bio bi sasvim razumljiv, držeći u vidu da se na ovom poluotoku nalazi mnoštvo bogatih rudnika bakra koji su iskorištavani još od najranijih dana (mnogo godina prije Izlaska). Poznato je da su i sami Egipćani imali veliki interes u eksploataciji bakra s ovog poluotoka zbog proizvodnje metalnih predmeta. Tako je moguće da je Mojsije boravio upravo ovdje kad je sreo Seforu, koja mu je kasnije postala žena, kao i njenu obitelj.

Osim toga, Midjanci su bili pleme nomadskog karaktera i kao takvi nisu pripadali nekom određenom području, već su putovali mnogim područjima tražeći pašu svojoj stoci. Tako je sasvim moguće da su se ovi Midjanci nalazili na Sinajskom poluotoku kad ih je Mojsije sreo i obranio od ostalih pastira (Izl 2,17).

Ozbiljne su primjedbe upućene s obzirom na ideju da bi brdo Horeb ili Sinaj trebalo biti nekadašnji vulkan. Smatra se da je ovaj izvještaj u potpunosti skladan s drugim izvještajima o tomu gdje se Bog javljao čovjeku i da nije potrebno nikakvo vulkansko nalazište u blizini ovakvog sastanka između Boga i ljudi (Cross 1973: 156—177).

Južni put

Kad su Izraelci napustili egipatsku zemlju, krenuli su južno prema samom vrhu Sinajskog poluotoka duž obale Crvenog mora. Tom su prigodom prošli kroz nekoliko mjesta. Najznačajnije mjesto kroz koje su prošli jest Mara (Izl 15,23). Postoje dva mjesta koja danas arheolozi smatraju da bi jedno moglo biti biblijska Mara, a to je 'Ain Hawarah ili 'Ain Musa. Drugo značajno mjesto u nizu ovih događaja je Elim (Izl 15,27; Br 33,9). Vjeruje se da je Wadi Gharandel mjesto na kojem je bio biblijski Elim. Nakon ovog mjesta Izraelci su skrenuli jugoistočno prema unutrašnjosti poluotoka i prošli kroz pustinju Sin (Izl 16,1), koja bi mogla biti pješčana visoravan Debbet er-Ramleh. Kad su prošli kroz ovu pješčanu pustoš, Izraelci su stigli do Dofke (Br

33,12). Predloženo je da bi Serabit el-Khadim moglo biti mjesto na kojemu je nekada bila smještena biblijska Dofka. Od ovoga mjesta postoje dva moguća puta koje su Izraelci mogli izabrati da bi stigli do Sinaja, a to su Wadi Šellal ili Wadi Feiran. Bilo koja od ovih dvaju uvala mogla je dovesti Mojsija i njegov narod do samog Sinaja, tj. planine koja se danas zove Jebel Musa, za koju se tradicionalno smatra da je bila biblijski Sinaj.

Postoji još jedno brdo samo pedesetak kilometara sjeverno od Jebel Muse, za koje neki smatraju da bi moglo biti dobar kandidat za biblijski Sinaj. To se brdo danas naziva Serabit el-Khadem. Ovo je mjesto poznato po velikoj količini bakrene rude koja se eksploatirala s ovog mjesta i odvozila do Egipta, pa i Palestine, još u vrijeme patrijaraha (oko 20. stoljeća prije Krista). I u vrijeme Izlaska Egipćani su imali svoje rudnike koje su dobro čuvali egipatski vojnici zaduženi za sigurnost rudara kao i sigurnost isporuke određene količine rude bakra.

Još u dvadesetom stoljeću prije Krista Egipćani su podigli na ovom mjestu hram božici Hator. U obližnjim rudnicima pronađen je alfabetski natpis, koji potječe iz oko 1500. godine prije Krista. Ovo su prvi znaci alfabetskog pisma, koje je isto tako poznato kao proto-sinajski alfabet, koji se koristio za semitsko-kanaanjski jezik. Postoje još neki primjeri ovog pisma pronađeni u Kanaanu, a potječu iz oko 1600. godine prije Krista. Očito je da su semitski narodi bili nazočni u ovom dijelu Sinajskog poluotoka, što navodi neke na zaključak da su upravo ovo ostaci boravka Izraelaca kada su bježali iz egipatskog ropstva.

Postoji ozbiljna zamjerka ovakvom zaključku. Sredinom 15. stoljeća prije Krista, kada su Izraelci izašli iz ropstva, Egipćani su imali jake garnizone u ovom području zbog eksploatacije bakrene rude. Gotovo je nemoguće da bi Izraelci došli do ovog mjesta i boravili blizu egipatskih vojnika, koji baš nisu bili prijateljski raspoloženi prema njima. Stoga je bolje zaključiti da je biblijski Sinaj bio Jebel Musa, a ne Serabit el-Khadem.

Kada je primio Deset zapovijedi od samoga Boga, Moj-sije se uputio prema Obećanoj zemlji. Najbolji i nasigurniji put bio bi uz obalu Aqabskog zaljeva do Ezion-gebera. Prije no što su stigli do njega, Izraelci su prošli pored nekoliko važnih mjesta koja su arheolozi pokušali identificirati. Di Zahab (Pnz 1,1) mogao bi biti Dhahab, a Jotbata (Br 33,33) današnji Tabeh (Rothenberg and Aharoni 1961: 167).

Pozitivna identifikacija ovih biblijskih mjesta izričito predlaže da su Izraelci izabrali upravo ovaj južni put do Obećane zemlje i da je brdo Horeb ili Sinaj smješteno na južnom dijelu Sinajskog poluotoka te da se nalazi na brdu koje se danas naziva Jebel Musa. Osim toga, ovaj dio Sinajskog poluotoka najpogodniji je za putovanje, jer putovi kojima se može doći do Jebel Muse imaju pristup dovoljnoj količini vode za piće, kako za ljude tako i za stoku. Ovaj dio poluotoka uživa povoljniju klimu negoli ijedan drugi put. Stoga I. Beit-Arieh ispravno zaključuje da je ovo područje ekološki najpogodnije za održavanje života, jer u sebi sadrži određenu količinu vegetacije koja se sastoji od bagremova drveta, palmi i ostalog grmovitog raslinja, kao i trave nužne za očuvanje stoke (Beit-Arieh 1988: 36).

Bibliografija

- Abd el-Maqsoud, M. 1988 Egyptian Excavation on "the Way of Horus"
— Tell Heboua, North Sinai (1986-88). Str. 4—5 u *Fifth International Congress of Egyptology, Cairo Oct. 29—Nov. 3, 1988, Abstracts*, ur. A. Cherif. Cairo: Impr. De l'I.F.A.O.
- Albright, W. F. 1954 Northwest Semitic Names in a List of Egyptian Slaves from the Eighteenth Century B. C. *Journal of the American Oriental Society* 74: 222—233.
- Aling, C. F. 1981 *Egypt and Bible History*. Grand Rapids: Baker Book House.
- 1982 The Biblical City of Ramses. *Journal of the Evangelical Theological Society* 25: 129—137.
- Archer, G. L. 1964 *A Survey of Old Testament Introduction*. Chicago: Moody Press.
- 1974 An Eighteen Dynasty Ramses. *Journal of the Evangelical Theological Society* 17: 49—50.
- Beit-Arieh, I. 1988 The Route Through Sinai. *Biblical Archaeology Review* 14: 28—37.
- Bietak, M. 1975 *Tell el-Dabža II*. Vienna: VAOW.
- 1994 Tell el-Daba-Ezbet Helmi Vorbericht uber den Grabungsplatz H/I (1989-1992). *Ägypten und Levant* 4: 32—38.
- Breasted, J. H. 1906 *Ancient Records of Egypt*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cline, E. H. 1998 In Pharaoh's Footsteps. *Archaeology Odyssey* 1/2: 32—41.
- Cross, F. 1973 *Canaanite Myth and Hebrew Epic*. Cambridge: Harvard University Press.
- Currid, J. H. 1997 *Ancient Egypt and the Old Testament*. Grand Rapids: Baker Book House.
- Davis, J. J. 1986 *Moses and the Gods of Egypt*. Grand Rapids: Baker Book House.
- Davis, N. De G. 1943 *The Tomb of Rekh-mi-re at Thebes*. New York: Metropolitan Museum of Art.

- Dothan, M. 1977 Kadesh Barnea. Sr. 697—698 u *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, ur. M. Avi-Yonah i E. Stern. Prentice Hall: Englewood Cliffs.
- Frankfort, H. 1948 *Ancient Egyptian Religion*. New York: Columbia University Press.
- Gardiner, A. 1918 The Delta Residence of the Ramessides. *Journal of Egyptian Archaeology* 5: 127—137.
- 1964 *Egypt of the Pharaohs*. Oxford: Oxford University Press.
- Glueck, N. 1934 *Exploration in Eastern Palestine, I*. Annual of the American Schools of Oriental Research, sv. 14. New Haven: American Society of Oriental Research.
- 1935 *Exploration in Eastern Palestine, II*. Annual of the American Schools of Oriental Research, sv.15. New Haven: American Society of Oriental Research.
- 1939 *Exploration in Eastern Palestine, III*. Annual of the American Schools of Oriental Research, sv. 18—19. New Haven: American Society of Oriental Research.
- 1951 *Exploration in Eastern Palestine, IV*. Annual of the American Schools of Oriental Research, sv. 25—28. New Haven: American Society of Oriental Research.
- Gorg, M. 1992 Etham. Str. 644 u sv. 2 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- Grimal, N. 1981 *La Stele Triomphale De Pi(ankhy) Au Musee Du Caire*, JE 48862—47089. Cairo: Institut francais d'archeologie orientale.
- 1993 *A History of Ancient Egypt*. Cambridge: Blackwell.
- Hamza, M. 1930 Excavations of the Department of Antiquities at Qantir (Faqus District) (Season, May 21st—July 7th, 1928). *Annales du service des antiquités de l'Égypte* 30: 31—68.
- Hein, I. 1994 Erste Beobachtungen zur Keramik aus Ezbet Helmi. *Agypten und Levant* 4: 39—43.
- Hoffmeier, J. K. 1997 *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*. Oxford: Oxford University Press.

- Kaiser, W. C. 1998 *A History of Israel*. Nashville: Broadman & Holman Publishers.
- Kees, H. 1961 *Ancient Egypt: A Cultural Topography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kitchen, K. 1968 *Ramesside Inscription, Historical and Biographical*. Sv. 2. Oxford: Blackwell.
- 1976 From the Brickfields of Egypt. *Tyndale Bulletin* 27: 137—147.
- 1981 From the Brick-Fields of Egypt. *Bible and Spade* 10: 43—50.
- 1992 Exodus, the. Str. 700—708 u sv. 2 od *Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.
- Knight, G. A. F. 1921 *Nile and Jordan*. London: J. Clarke.
- 1976 *Theology as Narration*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Koehler, L. i Baumgartner, W. 1985 *Lexicon in Veteris Testamenti libros*. Leiden: Brill.
- Lasor, W. S. 1982 Egypt. Str. 29—47 u sv. 2 od *International Standard Bible Encyclopedia*, ur. G. W. Bromiley. Grand Rapids: Eerdmans.
- Montet, P. 1930 Tanis, Avaris et Pi-Ramses. *Revue Biblique* 39: 1—28.
- 1934 *Les Nouvelles fouilles des Tanis*. Paris: Les Belles Lettres.
- 1940 *Le Drame d'Avaris*. Paris: Geuthner.
- Morenz, S. 1973 *Egyptian Religion*. Ithaca: Cornell University Press.
- Naville, E. 1884 *The Store-City of Pithom and the Route of the Exodus*. London: Trubner & co.
- 1924 The Geography of the Exodus. *Journal of Egyptian Archaeology* 10: 18—39.
- Nims, C. F. 1950 Bricks Without Straw. *Biblical Archaeologist* 13: 22—28.

Petrie, W. F. 1915 *Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa*. London: School of Archaeology in Egypt.

1906 *Hyksos and Israelite Cities*. London: School of Archaeology in Egypt.

Posener, G. 1962 *Dictionary of Egyptian Civilization*. London: Methuen.

Pritchard, J. B. 1955 *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press.

Ranke, H. 1935 *Die Aegyptische Personennamen*. Glückstadt: J. J. Augustine.

Rea, J. 1961 The Time of the Oppression and the Exodus. *Grace Journal* 2: 5—14.

Redford, D. B. 1963 Exodus I 11. *Vetus Testamentum* 13: 401—418.

1965 The Coregency of Tuthmose III and Amenohis II. *Journal of Egyptian Archeology* 51: 108—122.

Rendsburg, G. A. 1988 The Egyptian Sun-God Ra in the Pentateuch. *Henoch* 10: 3—15.

Rollin, C. 1823 *Ancient History of the Egyptians*. London: C. & J. Rivington.

Rothenberg, B., i Aharoni, Y. 1961 *God's Wilderness; Discoveries in Sinai*. London: Thames and Hudson.

Seely, J. A. H. 1992 Succoth. Str. 217—218 u sv. 6 od *The Anchor Bible Dictionary*, ur. D. N. Freedman. New York: Doubleday.

Shanks, H. 1998 A Name in Search of a Story. *Biblical Archaeology Review* 24/1: 6, 72.

Shea, W. 1982 Exodus, the Date of. Str. 230—238 u sv. 2 od *The International Standard Bible Encyclopedia*, ur. G. W. Bromiley. Grand Rapids: Eerdmans.

1990 Leaving Egypt. *Archaeology and Biblical Research* 3: 98—111.

Smith, G. A. 1931 *The Historical Geography of the Holy Land*, 25. izd. New York: Hodder & Stoughton.

- Stewart, H. M. 1979 *Egyptian Stelae, Reliefs, and Paintings From the Petrie Collection*. Warminster: Aris & Phillips.
- Uphill, E. P. 1969 Pithom and Raamses: Their Location and Significance. *Journal of Near Eastern Studies* 27: 291—315; 28: 15—39.
- Van Seters, J. 1966 *The Hyksos: A New Investigation*. New Haven: Yale University Press.
- Wood, L. 1970 *Survey of Israel's History*. Grand Rapids: Zondervan.

Željko Gregor rođen je u Gradini kod Virovitice. Nakon osnovne škole završio je gimnaziju u Varaždinu i Maruševcu, gdje je dvije godine pohađao Teološki fakultet.

Drugi stupanj teologije završio je u Newbold Collegeu u Engleskoj 1988., da bi već iduće godine završio i magisterij.

U Sjedinjenim Američkim Državama upisuje doktorat iz arheologije i Starog zavjeta na Andrews Universityju u Michiganu, 1990. godine. Doktorira 1996. godine.

Tijekom školovanja sudjeluje u arheološkim iskapanjima u Palestini, od 1991. do 1996. godine. Kao stalni član arheološke ekipe u sezonama 1994. i 1996. postaje direktor jednog od područja na lokalitetu Tell Jalul u Jordanu.

Održao je više arheoloških predavanja u gradovima Hrvatske te u Sjedinjenim Američkim Državama. Autor je knjige "Prapovijest i biblijska arheologija" (1997.)

ISBN 953-6033-10-0

9 789536 033102